

Απόψεις...

| Αρθρογραφία | Σχόλια | Ιδέες

Μάθε να προφέρεις σωστά την πραγματικότητα | Ελύτης

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

*"Τρέμ' ή ψυχὴ καὶ ξαστοχᾶ γλυκὰ
τὸν ἑαυτὸ της".*

**Ἀφιέρωμα - 200 χρόνια
ἀπὸ τὴν Ἑξοδο τοῦ Μεσολογγίου.**

"Ἡ ἀσημένια πάλα", τοῦ Γεράσιμου Μοσχονᾶ.

Η ΠΤΩΣΗ ΚΑΙ Η ΕΞΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

Η πτώση και η Έξοδος του Μεσολογγίου (1825–1826) αποτελούν ένα από τα πλέον δραματικά και καθοριστικά επεισόδια της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Το Μεσολόγγι εξελίχθηκε σε σύμβολο αντίστασης και αυτοθυσίας, επηρεάζοντας όχι μόνο την πορεία του Αγώνα αλλά και τη διεθνή κοινή γνώμη.

Το Μεσολόγγι είχε ήδη αποκρούσει δύο προηγούμενες πολιορκίες (1822 και 1823),

γεγονός που του προσέδιδε ιδιαίτερη στρατηγική και συμβολική αξία. Η τρίτη πολιορκία ξεκίνησε τον Απρίλιο του 1825 από τον Ρεσίτ Μεχμέτ Πασά (Κιουταχί) και ενισχύθηκε αποφασιστικά με την άφιξη του Ιμπραήμ Πασά της Αιγύπτου. Ο συνδυασμός οθωμανικών και αιγυπτιακών δυνάμεων δημιούργησε έναν ασφυκτικό κλοιό, καθιστώντας σχεδόν αδύνατη την άμυνα της πόλης.

Οι συνθήκες μέσα στο Μεσολόγγι ήταν εξαιρετικά δύσκολες. Αρχικά, η λιμνοθάλασσα επέτρεπε έναν περιορισμένο ανεφοδιασμό, όμως σταδιακά ο αποκλεισμός έγινε πλήρης. Η έλλειψη τροφίμων οδήγησε σε λιμό· οι πολιορκημένοι αναγκάστηκαν να καταναλώνουν ζώα, χόρτα, ακόμη και δέρματα. Οι ασθένειες εξαπλώθηκαν, ενώ η συ-

γραμμών, όμως η αποκάλυψη του οδήγησε σε σφοδρές συγκρούσεις και τελικά σε σφαγή. Πολλοί σκοτώθηκαν ή αιχμαλωτίστηκαν, ενώ άλλοι προτίμησαν τον θάνατο από την παράδοση.

Η σημασία του Μεσολογγίου για την Ελληνική Επανάσταση υπερβαίνει τη στρατιωτική του διάσταση. Η θυσία των υπερασπιστών του ανέδειξε με τον πιο έντονο τρόπο την αποφασιστικότητα των Ελλήνων και ενίσχυσε τη διεθνή υποστήριξη προς τον Αγώνα. Η πτώση της πόλης δεν σήμανε την ήττα, αλλά τη μετατροπή του Μεσολογγίου σε σύμβολο ηθικής αντοχής και εθνικής αξιοπρέπειας.

Συνοψίζοντας, το Μεσολόγγι κατέλαβε κεντρική θέση στην ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης ως σημείο όπου η στρατιωτική ήττα μετατράπηκε σε ηθική νίκη. Η μακρά αντίσταση, οι ακραίες συνθήκες της πολιορκίας, η αποτυχία ενίσχυσης από τις ελληνικές δυνάμεις και η δραματική Έξοδος συνθέτουν ένα γεγονός που καθόρισε την πορεία του Αγώνα και διαμόρφωσε τη συλλογική μνήμη του ελληνικού έθνους.

Στέφανος Καβαλλιεράκης

νεχής πίεση από βομβαρδισμούς και επιθέσεις επιδείνωνε την κατάσταση. Παρά ταύτα, το ηθικό παρέμενε υψηλό, στοιχείο που καταδεικνύει τη σημασία της πόλης ως προπυργίου του Αγώνα.

Σημαντικό ρόλο στην πνευματική και πολιτική ζωή του Μεσολογγίου διαδραμάτισε ο Ιωάννης Ιάκωβος Μάγιερ, εκδότης των «Ελληνικών Χρονικών», που μετέφερε προς την Ευρώπη την πραγματικότητα της πολιορκίας και ενίσχυσε το φιλελληνικό ρεύμα. Παράλληλα, η μνήμη του Λόρδου Βύρωνα, που είχε πεθάνει στην πόλη το 1824, συνέχιζε να προσδίδει στο Μεσολόγγι διεθνές κύρος και συμβολισμό. Εκεί σ ένα από τα τελευταία του έργα είχε περιγράψει τη μοίρα του μ' ένα ποίημα που ολοκλήρωσε στα 36^α γενέθλια του λίγους μήνες πριν, το οποίο κατέληγε:

Κοίταξε, ψάξε γύρω σου, τάφο για στρατιώτη.
Γύρεψέ τον, αν ζητήσεις θα τον βρεις.
Διάλεξε χόμα καλό κι απ' την ζωή την πρώτη
Γείρε στην σιωπή ν' αναπαυτείς.
Σ' αυτή την κόλαση, δεν έχει άλλο να κάνεις.
Άσε τους στην παράκρουση, στην τρέλα.
Στους κακού τους την κατάρα άσ' τους. Έλα!
Ο ουρανός τους δαμονίζει. Έλα να πεθάνεις!

Καθώς η πολιορκία παρατεινόταν, κατέστη σαφές ότι η πόλη δύσκολα θα μπορούσε να διασωθεί χωρίς εξωτερική βοήθεια. Πράγματι, υπήρξαν προσπάθειες ενίσχυσης από ελληνικές δυνάμεις, όμως αυτές δεν απέδωσαν. Οι λόγοι ήταν πολλοί και σύνθετοι: οι εμφύλιες συγκρούσεις των προηγούμενων ετών είχαν αποδυναμώσει τον συντονισμό των επαναστατικών δυνάμεων, ενώ η έλλειψη ενιαίας διοίκησης και πόρων δυσχέραινε τη συγκρότηση αποτελεσματικής εκστρατείας διάσωσης. Επιπλέον, οι δυνάμεις του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο απορροφούσαν σημαντικό μέρος των ελληνικών στρατιωτικών δυνατοτήτων, ενώ ο ισχυρός αποκλεισμός του Μεσολογγίου, τόσο από ξηρά όσο και από θάλασσα, καθιστούσε εξαιρετικά επικίνδυνη κάθε προσπάθεια προσέγγισης. Ακόμη και οι ναυτικές επιχειρήσεις ανεφοδιασμού ήταν περιορισμένες και τελικά ανεπαρκείς.

Η μαρτυρία του Νικολάου Κασομούλη, αυτόπτη μάρτυρα και αγωνιστή, αποτελεί μία από τις σημαντικότερες πηγές για τα γεγονότα της πολιορκίας και της Εξόδου. Στα απομνημονεύματά του περιγράφει με έντονο και δραματικό τρόπο την εξαθλίωση των πολιορκημένων, την πείνα και την απόγνωση, αλλά και την αποφασιστικότητα για αντίσταση μέχρι τέλους. Οι περιγραφές του για τη νύχτα της Εξόδου αποδίδουν τη σύγχυση, τον ηρωισμό και την τραγικότητα της στιγμής, προσφέροντας μια ζωντανή εικόνα της ανθρώπινης διάστασης του γεγονότος.

Στις 10 Απριλίου 1826, οι πολιορκημένοι επιχείρησαν την Έξοδο, μια ύστατη προσπάθεια διάσωσης. Το σχέδιο προέβλεπε αιφνιδιαστική διάσπαση των εχθρικών

¹ Πρόκειται για το ποίημα 22 *Ιανουαρίου: Σήμερα συμπληρώνω το τριακοστό έκτο έτος της ηλικίας μου*. Το ποίημα αυτό συνδέεται άμεσα με τις τελευταίες ημέρες του Λόρδου Βύρωνα στο Μεσολόγγι και αντανάκλα τη ψυχολογία του. Το ποίημα πρωτοδημοσιεύθηκε ολόκληρο στις 29 Οκτωβρίου 1824 στο Morning Chronicle υπό τον τίτλο «Οι ύστατοι στίχοι του λόρδου Βύρωνα» («Lord Byron's Latest Verses»). Η δημοσίευση αυτή συνέβαλε στη διαμόρφωση της εικόνας του Βύρωνα ως ποιητή που έγραφε υπό το βάρος του επικείμενου θανάτου. Λίγο νωρίτερα, ένα τετράστιχο είχε δημοσιευθεί από στενούς φίλους του Βύρωνα στο Westminster Review, τον Ιούλιο 1824. Λίγο μετά τη δημοσίευση, το ποίημα μεταφράστηκε από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη και η μετάφραση δημοσιεύθηκε στα Ελληνικά Χρονικά, την εφημερίδα του Μεσολογγίου, στις 11 Φεβρουαρίου 1825, σε μια περίοδο κατά την οποία η μορφή του Βύρωνα είχε ήδη αποκτήσει σχεδόν μυθικές διαστάσεις στον ελληνικό αγώνα. Ο τίτλος της ελληνικής μετάφρασης ήταν «Σήμερα συνεπλήρωσα το τριακοστόν έκτον έτος της ηλικίας μου». Είχε προηγηθεί η δημοσίευση του επικήδειου που εκφώνησε ο Τρικούπης τον Απρίλιο 1824, ο οποίος συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση της μεταθανάτιας εικόνας του Βύρωνα στην ελληνική κοινή γνώμη. Το ποίημα του Βύρωνα έκτοτε μεταφράστηκε αρκετές φορές στα ελληνικά, από διάσημους, άσημους ή ανώνυμους μεταφραστές. Εδώ χρησιμοποιήσαμε τη μετάφραση του Δ. Κοσμόπουλου.

200 έτη και τα Χρονικά

Το Μεσολόγγι.

Ό,τι και να πεις, ό,τι και να γράψεις -μένει σαν Σολωμικός λόγος. Ακέραιο, μυστικό, βαθιά ανθρώπινο, σχεδόν απίστευτο.

Διαβάζουμε τον Κασομούλη έκθαμβοι. Απορούμε.

Φέτος, στα 200 έτη από την Έξοδο, δεν μπορούσαμε να αφήσουμε “αντουφέκιστο” τον χρόνο.

Με την αγάπη και τον μόχθο φίλων συνεργατών (θερμές και από καρδιάς ευχαριστίες) φτιάξαμε αυτό το δεκάσελιδο αφιέρωμα στα *Χρονικά Δυτικής Μακεδονίας*, υπομνηματίζοντας τον στίχο:

“Τρέμ' ή ψυχή και ζαστοχά γλυκά
τόν έαυτό της”.

Οι συμμετέχοντες, στο αφιέρωμα είναι, με αλφαβητική σειρά:

Ιωάννης Δασκαρόλης, διδάκτωρ Σύγχρονης Ιστορίας Πανεπιστημίου
Νεάπολης Πάφου

Στέφανος Καβαλλιεράκης, ιστορικός - συγγραφέας

Κωνσταντίνος Μπλάθρας, συγγραφέας

Παντελής Μπουκάλας, συγγραφέας - δημοσιογράφος

Αντώνης Ν. Παπαβασιλείου, συγγραφέας - δημοσιογράφος

Σωτήρης Σαράκης, ποιητής

Κωνσταντίνος Σπ. Τσιώλης, ερευνητής

Γιάννης Χαραλαμπίδης, δημοσιογράφος - ιστορικός

Κώστας Χατζηαντωνίου, συγγραφέας

Στην σελίδα 11, ο Γεράσιμος Μοσχονάς, εκπαιδευτικός - ζωγράφος, φιλοτέχνησε για τα *Χρονικά* την “*Ασημένια πάλα*” (ψηφιακή ζωγραφική).

Αντώνης Ν. Παπαβασιλείου

Το Μεσολόγγι πέρα από τον αφηρωισμό και τη συμβολοποίηση

Μια ακόμα διακοσιετηρίδα στο φάσμα της Ελληνικής Εθνεγερσίας, η επέτειος της Εξόδου του Μεσολογγίου. Οι επέτειοι είναι σαγηνευτικές, αλλά οι μεγάλες χρονικές αποστάσεις από τα γεγονότα είναι δώρο και παγίδα ταυτόχρονα για τον ιστορικό. Δώρο γιατί παρέχουν ασφάλεια στην εξαγωγή των συμπερασμάτων, μέσα από την παρατήρηση των συσχετισμών ανάμεσα στα πράγματα και τα νοήματα στον μακρό χρόνο. Παγίδα γιατί ακριβώς αυτή η ασφάλεια μπορεί να γεννήσει την αλαζονεία της κατοχής της αλήθειας. Και η αλήθεια για τον ιστορικό δεν μπορεί να είναι ποτέ κτήμα, οφείλει να παραμένει πάντα πόθος.

Έχοντας πει αυτό, οφείλουμε να επισημάνουμε καταρχάς και μια ακόμα παγίδα. Τη θεώρηση του Μεσολογγίου είτε εξολοκλήρου μέσα από το φίλτρο της εθνικής αφηγηματικής μας παράδοσης, μέσα από τη συμβολοποίηση, είτε μέσα από την απόλυτη άρνησή της. Γιατί και στις δύο περιπτώσεις ρισκάρουμε σοβαρά να καταλήξουμε σε αστοχία, είτε στο απόλυτο νέρωμα, είτε στην πλήρη αφυδάτωση.

Η Έξοδος είναι στιγμή, όμως το Μεσολόγγι είναι διαδικασία, είναι εξέλιξη. Είναι το παράδοξα αναπτυσσόμενο έκκεντρο αστικό κέντρο. Το ψαροχώρι που σταδιακά ανθίζει, σε μια διαλογική σχέση ανάμεσα στην αδρή ελλαδική ενδοχώρα του οθωμανικού σύμπαντος και τον παροικιακό Ελληνισμό των ευρωπαϊκών εμπορικών δικτύων. Η γεωγραφία συμβάλλει καίρια, προσφέρει τις ευκαιρίες που χρειάζονται οι άνθρωποι για να κάνουν τη ζωή να καρπίσει.

Χάρη στο Μεσολόγγι η δυτική Ρούμελη γίνεται ένα από τα ζώπυρα κέντρα της Ελληνικής Επανάστασης. Εδώ πετυχαίνει και αναδεικνύεται αυτό που απέτυχε δραματικά στην Πάτρα. Εδώ χτίζεται αυτό που δεν θα μπορούσε να γίνει εκείνη τη στιγμή πουθενά βορειότερα και δυτικότερα, ένα προπύργιο, μια ισχυρή βάση εδραίωσης του Αγώνα πέραν του Μοριά. Στρατιωτικά, πολιτικά και -ω τι έκπληξη- και πολιτισμικά, με έναν τρόπο εν συνόλω ιδιαίτερο και γοητευτικό.

Οι προσωπικότητες που συγκεντρώνονται είναι σπουδαίες, η συνάντησή τους αναπάντεχη μα όχι και ανεξήγητη. Μάρκος Μπότσαρης και Καρλ Νόρμαν, Αλέξανδρος Υψηλάντης και Λόρδος Βύρων, Γιόχαν Μάγερ και Νικόλαος Κασομούλης. Οι Σουλιώτες, οι Ρουμελιώτες, οι ξένοι Φιλέλληνες κι οι Έλληνες οι εκτός, μια πληθυσμιακή ένωση απίστευτη και απόλυτα χαρακτηριστική αυτού του ιστορικού χωροχρόνου.

Έτσι το Μεσολόγγι γίνεται μια ακόμα από τις αιώνιες εστίες, τις αιώνιες πρωτεύουσες του Ελληνισμού. Πριν, πολύ πριν την Έξοδο, πριν την ηρωική πτώση, πριν το μακρό μαρτύριο, όταν υποδέχεται φιλόξενα και δίνει χώρο να σταθούν και να προσφέρουν όλοι οι άξιοι. Όλοι οι όχι αρκετά επιτήδαιοι και όχι αρκετά ισχυροί για να επιδιώξουν το πρωτείο του Αγώνα, γίνονται ύλη για το χτίσιμο της πρώτης πόλης αυτού του Αγώνα.

Αυτό το κατάφερε το Μεσολόγγι πριν καν φτάσει να θυσιαστεί, έγινε το προωθημένο κάστρο της Επανάστασης, έφερε τη μεθόριο σε θέση κεντρική, ανέδειξε τις μορφές και τους τρόπους της πιο δόκιμης και χρηστής σύμπληξης του μίγματος της Ελευθερίας. Το Μεσολόγγι κατάφερε όλα εκείνα που μαζί δεν μπόρεσαν να πετύχουν η Τριπολιτσά, το Ναύπλιο, η Καλαμάτα, η Πάτρα, η Αθήνα... Να κρατήσει, να υποδεχτεί, να ενώσει, να νικήσει, να εξαγνίσει, να γίνει συνώνυμο του Αγώνα για όλους τους έξω και μακριά από τον αγό των μαχών και των παθών.

Αν συλλογιστεί κάποιος όλα αυτά, η Έξοδος είναι το τέλει σκηνοθετικά φινάλε μιας επικής δραματουργίας. Η κατάλυση των πάντων, η μόνη αποδεκτή διέξοδος από το κλιμακούμενο μαρτύριο της πολιορκίας. Η ιστορία, φυσικά, δεν είναι δραματουργία, ούτε και τη σκηνοθετεί κανείς. Τα αφαιρετικά σχήματα και οι ιδεολογικές και αισθητικές συνάψεις είναι ασκήσεις ημών των επιγενόμενων παρατηρητών. Ο μακρός χρόνος όμως παρέχει αυτές τις μικρές πολυτέλειες, τον εντοπισμό μοτίβων, τη σύνθεση νοημάτων. Όλα αυτά δεν αφορούν τα ίδια τα πρόσωπα, αλλά τη δική μας ματιά πάνω στις πράξεις τους.

Οι πράξεις είναι οι επιλογές, η αντοχή, ο αγώνας, η εγκαρτέρηση, η τόλμη μέσα στην απελπισία, η ελπίδα μέσα στην παράδοση στη μοίρα, η μάχη με τη μοίρα μπροστά στη συντριβή. Δεν έχει σημασία αν πέτυχε ή όχι η Έξοδος, σημασία έχει ότι έγινε. Ανάμεσα στην παράδοση και την εξόντωση, η επιλογή ήταν η έφοδος. Αυτό είναι το νόημα της Εξόδου, αυτή είναι η ιδεολογική πυκνωση της στιγμής, το απόσταγμα των πράξεων που με επιμέλεια συλλέγουμε για να τις ρίξουμε στον άμβυκα της ιστορικής αφαίρεσης.

Εύλογα το Μεσολόγγι εξελίχθηκε στον ιδανικό προορισμό μιας συνολικά και συλλογικά εξιδανικευμένης εθνικής εμπειρίας, που είναι η Επανάσταση. Η διαφορά με άλλες ίσως επιμέρους περιπτώσεις, είναι ότι το Μεσολόγγι δεν την έχει ανάγκη την εξιδανίκευση, ούτε καν τον αφηρωισμό. Είναι τόσο δραστικό ως μίγμα ιστορικής μαρτυρίας που θα ήταν μεγάλο, τεράστιο, ακόμα κι αν η Έξοδος δεν είχε συντελεστεί.

Η Έξοδος ήρθε ανέλπιστα, όσο και νομοτελειακά, να επιστέψει μια πορεία στην οποία οι επιμέρους συμβολές, επιλογές και δράσεις των μεμονωμένων προσώπων συνέπλεξαν μια κοινότητα σε τέλεια αρμονία κοινοτικής εμπειρίας και μαρτυρίας. Από αυτή την άποψη, η ένταξη της Εξόδου και του Μεσολογγίου συνολικά σε μια παράδοση ελληνικών ηρωικών πτώσεων είναι νοηματικά αλυσιτελής.

Ναι, μπορεί κάλλιστα να μπει η Έξοδος σε μια χρονογραμμή θυσιαστικών σκηνοτικών μιας αφηρημένης εθνικής κοινότητας, που αφορμάται από τις Θερμοπύλες και περνά από την Άλωση, όμως αυτό δεν αποδίδει την ουσία του Μεσολογγίου. Αυτό ήταν, υπήρξε και σηματοδοτεί πολύ περισσότερο και πολύ ευρύτερα πράγματα, έχει τα αποθέματα να νοηματοδοτήσει τον Αγώνα των Ελλήνων για την Ελευθερία με τρόπο μοναδικά ίσως πληρέστατο. Πρόκειται για υπερσυμπύκνωση όλων όσων οδήγησαν στην Επανάσταση, όλων όσων την κράτησαν και όλων όσων την δικαίωσαν.

Το Μεσολόγγι μετά το Μεσολόγγι συνέχισε να γεννά, όχι απλά νοήματα, αλλά αποτελέσματα. Το πείσμα των εξεγερμένων Ελλήνων στη συνέχιση του ένοπλου αγώνα και την τραγικότητα των διχασμών. Την συνείδηση των Ευρωπαίων για τη βαναυσότητα της δουλείας και τη σκοπιμότητα του ξεσηκωμού. Το Μεσολόγγι είναι η στιγμή που η τοπική νίκη τρέπεται σε γενική ήττα για τα οθωμανικά όπλα. Και η Έξοδος αυτό επισφραγίζει, με όλες της τις παραμέτρους, με τη σωτηρία των μαχητών και τη θυσία των αμάχων.

Ως Έλληνες του οφείλουμε αιώνια δόξα, ως άνθρωποι ειλικρινή σεβασμό, ως ιστορικοί την αδιάσπαστη προσοχή μας. Το Μεσολόγγι είναι ηρωικό, αλλά χωρίς να το εκβιάζει, είναι μεγάλο χωρίς να το φωνάζει, είναι πλήρες με τρόπους ίσως δυσδιάκριτους, αλλά αδιαμφισβήτητους. Δεν μπορεί κανείς να το προσπεράσει, να το παραγνωρίσει. Στόμεν καλώς...

Γιάννης Χαραλαμπίδης

Σουλιώτης - έγχρωμη χαλκογραφία (1822) του Τζόζεφ Κάρτραϊτ.

Ο Γιάννος Γουρνάρας και τα γένια του Κιουταχί

Ανάμεσα στα μνημεία που καθιστούν τον Κήπο των Ηρώων, στο Μεσολόγγι, ένα ανοιχτό σχολείο που διδάσκει τον έρωτα της ελευθερίας, την αυταπάρα και μια αλληλεγγύη που δεν γνωρίζει εθνικά και θρησκευτικά σύνορα, δεκατέσσερις ταπεινοί σταυροί, μπηγμένοι στο χώμα, απαθανατίζουν αγωνιστές που δεν συγκαταλέγονταν στους πρωταγωνιστές των πολιορκιών και της Εξόδου. Ένας εξ αυτών μνημονεύει τον αγωνιστή Γιάννο Γουρνάρα από τη Μεσάριστα, ημιορεινό χωριό της Μακρυνείας, στις πλαγιές του όρους Ζυγός, μιας κλέφτικης φωλιάς. Οι τέσσερις κεφαλαιογράμματα γραμμές του λιτού επιτάφιου αγγέλματος, χαραγμένες πάνω στην πέτρα:

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΟΥΡΝΑΡΑΣ
ΑΡΧΙΠΥΡΟΒΟΛΗΤΗΣ ΕΚ
ΜΕΣΑΡΙΣΤΗΣ
ΕΠΕΣΕΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΞΟΔΟΝ

Διαφορετικό τέλος βίου, ωστόσο, καταγράφει ο Νικόλαος Κολόμβας στον κατάλογο των Μεσολογγιτών αγωνιστών που έχει συντάξει. Παραθέτω το σχετικό λήμμα, το 423ο από τα 3.021 που απαρτίζουν τον κατάλογο της τιμής:

«Γουρνάρας Ιωάννης (Γιάννος): Περιώνυμος πολεμιστής. Καταγόταν από τη Μεσάριστα, αλλά είχε εγκατασταθεί στο Μεσολόγγι πολύ πριν από την Επανάσταση. Υπηρέτησε στο πλοίο του Στάμου Ραζή και αργότερα στο τουρκικό ναυτικό, όταν υπηρετώντας στο τουρκικό δίκροτο διασώθηκε κατά την πυρπόλησή του από τον Παπανικολή. Στην τελευταία πολιορκία του Μεσολογγίου ήταν αρχιπυροβολητής στη “Λουνέτα”,¹ όπου πληγώθηκε τρεις φορές. Διασώθηκε κατά την Έξοδο της Φρουράς και πέθανε άπορος στο Μεσολόγγι».²

Θ’ ακούγεται σίγουρα παράδοξη η πληροφορία για την υπηρεσία του Γουρνάρα στο τουρκικό ναυτικό. Εξίσου παράδοξη, και οπωσδήποτε στενάχωρη, η επίσημη της Μαρίας Ευθυμίου, που αντλεί εδώ από την *Ιστορία του νέου ελληνισμού* του Απόστολου Βακαλόπουλου, ότι το Μεσολόγγι «όχι μόνο άργησε να εμπλακεί στον Αγώνα, αλλά, τουναντίον, στις αρχές του θεώρησε φυσικό να μισθώσει τα καράβια του στην οθωμανική πλευρά, διευκολύνοντας την τελευταία να περάσει τα στρατεύματά της προς την Πελοπόννησο προκειμένου να συντρίψει τις δυνάμεις των Ελλήνων που δρούσαν εκεί».³

Όσο κι αν τέτοιες λυπηρές «λεπτομέρειες» δεν συγχωρούνται από τις εξιδανικευτικές προδιαγραφές των κανονιστικών εθνικών αφηγημάτων, η Ιστορία παραμένει «είδος μεικτό», γεμάτο αντιφάσεις και «παραδοξότητες», οι δε παραγωγοί της, οι άνθρωποι, παραμένουν αφεύκτως πλάσματα πολύπλοκα και αντιφατικά, όχι μονολιθικά και μονότροπα. Στην ίδια ψυχή μπορεί να κατοικεί η αρετή και η κακία, και να φανερώνεται επιβλητική τότε η μια και τότε η άλλη. Τους Ελεύθερους Πολιορκημένους-Εξοδίτες τούς προσκυνούμε επειδή έπραξαν ό,τι εξαιρετικό έπραξαν όντας άνθρωποι, με φόβους, αγωνίες, βλέψεις και αρετές, και όχι πλάσματα από ουσία αγγέλων.

Ας θυμηθούμε, για παράδειγμα, τους καπεταναίους της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος που, αν και ανδραγάθησαν κατά των Τούρκων και πριν και μετά την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου, κατά την τρίμηνη διάρκειά της δεν ήταν μέσα στην πόλη, πολιορκούμενοι, αλλά έξω, πολιορκητές της, στη δούλεψη του πολέμιου Οθωμανού, έρμια των φιλοδοξιών, των καταναγκασμών και της ανωριμότητάς τους εν σχέσει με το επαναστατικό γίνεσθαι.

Ένας από τους καπεταναίους αυτούς ήταν ο αρματολός του Βάλτου Ανδρέας Ίσκος, γιος του Δημητρίου Καραϊσκού και πιθανόν ετεροθαλής αδερφός του Γεωργίου Καραϊσκάκη. Ο Ίσκος, μετά την αρχική ταλάντευσή του, προσχώρησε στους επαναστάτες τον Μάιο του 1821 και έλαβε μέρος σε κάμποσες μάχες. Τον Ιούλιο του 1822 όμως, μετά την ολέθρια για Έλληνες και φιλέλληνες μάχη του Πέτα, δήλωσε υποταγή στους Οθωμανούς και τον Οκτώβριο κατέβηκε στο Μεσολόγγι μαζί με τον Ομέρ Βρυώνη, συμπολεμιστή του.

Επειτα από τη νικηφόρα για τους Έλληνες έκβαση της πρώτης πολιορκίας της πόλης, ο Ίσκος προσχώρησε εκ νέου στην Επανάσταση. Ήταν από τους πρωταγωνιστές της δεύτερης πολιορκίας, μέσα από τα τείχη πια, το καλοκαίρι του 1826 όμως αποσύρθηκε στον Βάλτο και προσκύνησε και πάλι στους Τούρκους, για να επανέλθει στα ελληνικά στρατεύματα το 1828.

Νά γιατί, όταν θυμάμαι τα δημοτικά τραγούδια του Μεσολογγίου, κι όταν μιλάω ή γράφω γι’ αυτά, δεν συγκαταλέγω στα ιστορικά έγκυρα το (εξαιρετικά δημοφιλές πάντως) επόμενο: επειδή δυσκολεύομαι να εντοπίσω τη χρονική στιγμή που θα μπορούσαν να συναπαντηθούν στο Μεσολόγγι και να συναποφασίσουν οι κατονομαζόμενοι αγωνιστές:

*Τρεις στρατηγοί ξεκίνησαν να παν στο Μεσολόγγι.
Ήρθ’ ο Μακρής απ’ το Ζυγό κι ο Ίσκος απ’ το Βάλτο,
ήρθε κι ο Μάρκο Μπότσαρης από τη Λάκκα Σούλι.
Συμβούλιο, παιδιά μ’, να κάμουμε.*

Το όνομα του Γιάννου Γουρνάρα δεν το συναντάμε στα *Απομνημονεύματα* του Λευκαδίτη Πέτρου Στεφανίτη, του Γιαννιώτη Αρτέμιου Μίχου, του Χειμαρριώτη Σπυρομίλιου και του Μακεδόνα Νικολάου Κασομούλη. Το συναντάμε όμως στην *Ιστορία του Μεσολογγίου* που συνέγραψε και εξέδωσε ο Νικόλαος Μακρής (1829-1911), στρατιωτικός και πολιτικός, γιος του Δημητρίου Μακρή (1772-1841), καπετάνιου του Ζυγού και ενός εκ των ηγετών των Ελεύθερων Πολιορκημένων.

Ο ιστορικός περιγράφει τον Κιουταχί να απομακρύνεται από τα τείχη του Μεσολογγίου, βυθισμένος στην κατήφεια. Αφορμή πρώτη, η αδυναμία του να εκπορθήσει την ταπεινή «μάντρα». Αφορμή δεύτερη, «φράσεις άπρεπες και ύβριστικές» με τις οποίες είχε το χούι να τον στολίζει κάθε τόσο ένας αγωνιστής «όνόματι Γουρνάρας εκ τού χωρίου Μεσάριστα τού Ζυγού, αρχιπυροβολιστής, ὅστις εἶχε τόσον ἠχηρὰν καὶ βροντώδη φωνήν, ὥστε φωνάζων ἠκούετο εἰς πολὺ μεγάλας ἀποστάσεις. Οὗτος ὅτε ἐπεκράτει ἡσυχία καὶ πρὸ πάντων τὴν νύκτα, ἀνήρχετο εἰς τὰς ἐπάλλξεις καὶ ἐφώναζε δι’ ὅλης τῆς δυνάμεώς του ἐκφωνῶν τὰς λέξεις: *Α...λέ...στα!*⁴ Αὐτὸς δ’ οὗτος ἀμέσως καὶ μετὰ δυνατωτέρας φωνῆς ἀπεκρίνετο: *“Τοῦ... Κιου...τα...χῆ... τὰ γένια χέσ’ τα”!*»⁵

Η συνέχεια της αφήγησης του Νικολάου Μακρή:

«Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ ὁμοιοκατάληκτος ἀσεβῆς καὶ τραχεῖα ἀπάντησις ἐπροξένει εἰς ὄλον τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον κακὴν καὶ δυσάρεστον αἴσθησιν, εἰς δὲ τὸν στρατάρχην στενοχωρίαν μεγάλην, τὴν ὁποίαν ἐξεδήλου πρὸς τοὺς ὑπ’ αὐτὸν μετὰ θυμοῦ καὶ ὀργῆς, ἐπαναλαμβάνων συχνὰ “δὲν εὐρίσκεται ἕνας ἀφοσιωμένος ὁπαδός μου νὰ αἰσθανθῆ τὰς κατὰ τοῦ προσώπου μου ἐκφωνουμένας αὐτὰς ὕβρεις καὶ νὰ ἀποφασίσῃ νὰ θυσιάσῃ τὸν ἑαυτὸν του, ὅπως πλησιάσῃ εἰς τὰ τείχη καὶ δυνηθῆ νὰ τὸν φονεύσῃ;”

»Οἱ δὲ πολιορκούμενοι, ἀκούοντες τὰς φωνὰς τοῦ πυροβολητοῦ ἀνευφήμουν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν, ἐκδηλοῦντες οὕτω τὴν εὐχαρίστησιν καὶ τὴν ἀδιαφορίαν καὶ περιφρόνησιν αὐτῶν πρὸς τοὺς κανονοβολισμοὺς καὶ τὰς ἐφόδους τοῦ Κιουταχῆ.

»Συχνὰ δὲ οἱ Ἀλβανοὶ ἔλεγον πρὸς τοὺς πολιορκουμένους: “Πῶ, μωρὲς παιδιά, δὲν εἶναι καλὰ πράματα αὐτὰ, πὸν φωνάζει αὐτὸς ὁ σύντροφός σας! Σὰς πολεμάμε, μωρέ, μὰ δὲν σὰς βρίζομε, ἔτσι ἀδιάντροπα!” Καὶ οὗτοι ἀπήντων: “Ἐνα παλιόπαιδο εἶναι αὐτὸ πὸν φωνάζει καὶ μὴ τὸ συνερίζεσθε!” Ἐν τούτοις ἀπὸ λόγου εἰς λόγον ἐπιάνετο τὸ τουφέκι, ἐν ᾧ οἱ Τούρκοι ἐσκόπων νὰ διέλθουν τὴν νύκτα ἡσυχιοὶ καὶ ν’ ἀναπαυθῶσιν.

»Ἦτο καὶ αὕτη, ὡς φαίνεται, μία ἐκ τῶν ἀφορμῶν ἣτις ἐξηνάγκασε τὸν στρατάρχην ν’ ἀπομακρυνθῆ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως καὶ νὰ ἐγκαταλείψῃ πάντα τὰ πολιορκητικὰ ἔργα του, περιορισθεὶς εἰς μίαν καὶ μόνην ἀμυντικὴν γραμμὴν, ἐκ τῆς ὁποίας διὰ μόνων τῶν τηλεβόλων ἠνώχλει τοὺς πολιορκουμένους».

Μια περιττή και κίβδηλη σεμνοτυφία, που τη συναντάμε αρκετά συχνά στις εκδόσεις και επανεκδόσεις παλαιότερων (ενίοτε δε και σύγχρονων) κειμένων, ποιητικών και πεζών, ενυπόγραφων ή δημοτικών, επιμένει να τυπώνει λογοκριμένες ή αποσιωπημένες τις «αισχρές» λέξεις - και βλέπουμε έτσι ακόμα και παροιμίες και σατιρικά λαϊκά τραγούδια κατάφορτα αποσιωπητικών. Στην *Ιστορία του Μεσολογγίου*, λοιπόν, το «*χέσ’ τα*» της βρισιάς του Γουρνάρα τυπώνεται «*χέ...*».

Με εντελώς αντίθετο πνεύμα, ο Νικόλαος Κασομούλης, στα *Ενθυμήματά* του, καταγράφει και ο Γιάννης Βλαχογιάννης δημοσιεύει δίχως ψεύτικη συστολή έναν απολαυστικό διαγωνισμό βλαστήμιας ανάμεσα σε έναν ελληνόγλωσσο Τούρκο πολιορκητή και έναν πολιορκημένο Κραβαρίτη. Νικάει ο Έλληνας, που καταφέρνει, με μια ανάσα, να χέσει από τον Μωαμέτη και τον Σουλτάνο έως τα όπλα, τα μουστάκια και τις φούντες της καπνοσακούλας του αντιπάλου του.⁶

Από τα ιλαρά στα τραγικά. Στην κορύφωση του μεσολογγίτικου δράματος, κι όταν πια επιλέγεται η Έξοδος, οι ηγέτες της Φρουράς πρέπει να αποφασίσουν για τη μοίρα των αδυνάμων. «Τὸ δὲ τραγικότερον καὶ σπαραξικάρδιον μέρος τοῦ δράματος αὐτοῦ», γράφει ο Μακρής (σ. 72), «παρίστων οἱ γέροντες, οἱ πληγωμένοι, οἱ ἄρρωστοι καὶ τὰ γυναικόπαιδα καὶ ἐν γένει οἱ ἀδυνατοῦντες ν’ ἀκολουθήσωσι τὰς φάλαγγας, οἵτινες ἦσαν καὶ οἱ πλειότεροι· οὗτοι ἀφεύκτως

Ο Γιάννος Γουρνάρας και τα γένια του Κιουταχί

θα περιήρχοντο εις τὰς μυσάρὰς καὶ βαρβάρους χεῖρας τῶν ἀσεβῶν ἐχθρῶν καὶ [ἤθελον] ὑποστῆ τὰς συνήθεις σκληρὰς καὶ ἀποτροπαίους βασάνους καὶ ἀτιμώσεις, ὧν οὗτοι ἐποίουν χρῆσιν εἰς τὰς τοιαύτας περιστάσεις καὶ ὧν πολλὰκις εἶχον λάβει πικρὰν πείραν».

Ο Κασομούλης, στα *Ενθυμήματα* (τόμ. Β', σ. 251-253), ιστορεί γλαφυρά, με αιχμηρή ειλικρίνεια, τη συνεδρίαση «εις του Τζιαβέλα την οικίαν», στην οποία συμμετείχαν «μόνον οι ανώτεροι αξιωματικοί, αι τοπικαὶ Αρχαὶ καὶ ο Αρχιερεὺς Ἰωσήφ Ρωγῶν. Μετά, περίπου, ἀπὸ μίαν ὥραν συζήτησιν», «απεφασίσθη να φονεύσωμεν ὅσους αιχμαλώτους ἔχομεν εἰς φυλακὴν, Τούρκους καὶ Χριστιανούς», ὅπως κι ἐγένε (ο ἀντάδελφος του Κασομούλη Μήτηρος «έκοψεν δώδεκα μόνος του εἰς τὴν ακρογιαλιάν»).

Επιπλέον, «ὅλοι, με μίαν φωνὴν ἀποφάσισαν» «να φονεύσωμεν ὅλαις ταις γυναῖκες, ἀνεξαιρέτως, καὶ τὰ μικρὰ παιδιὰ ἐπὶ λόγῳ να μὴ προδοθούμεν <ἀπὸ τὰς κραυγὰς τῶν>, καὶ <τότε δὲν μείνη κανένας μας <ζωντανός>, καὶ <προσέτι διὰ> να μὴ μείνουν αιχμάλωτοι εἰς τοὺς ἐχθρούς». Εὐτυχῶς, αὐτὴ ἡ «γενναία, ἀν καὶ σκληρὰ ἀπόφασις» βρήκε ἀνυπέβλητο ἀντίπαλο τὸν Ἰωσήφ Ρωγῶν, που «με ταις κατάραις του καὶ παρατηρήσεις ἐμπόδισεν τὴν ὁρμὴν τῶν Αξιωματικῶν».

Ο Κασομούλης παρουσιάζει ὡς συλλογικὴ τὴν τρομερὴ ἀπόφαση, ὁ Μακρὴς πάντως (σ. 73 -74) καταλογίζει στὸν Γουρνάρα τὴ σχετικὴ πρόταση:

«Ἐκ τούτου φρονῶ, ὅτι ἐπιβάλλεται μοι, ὡς αὐτηκόφ πολλῶν ἐπεισοδίων, ν' ἀναφέρω βαρυσήμαντόν τι, καθ' ὃ πρωτοστατεῖ ὁ πολὺς πυροβολητὴς Ἰωάννης Γουρνάρας, ἀνὴρ ἀτρόμητος καὶ ἐξυπνότατος, ἀλλὰ καὶ κακότροπος καὶ αἰμοχαρὴς εἰς βαθμὸν ἀπερίγραπτον, εἰς οὐδὲν λογιζόμενος τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου ὡς καὶ ἑαυτοῦ, ἐπιμαρτυρῶν τοῦτο εἰς τὰς καθ' ἑκάστην ἐπιχειρουμένας παρὰ τῶν ἐχθρῶν ἐφόδους καὶ πρὸ πάντων κατὰ τὰς συνήθεις νυχτερινὰς ἐξόδους κατὰ τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου καὶ τῶν χαρακωμάτων αὐτοῦ, καθ' ἃς πολλὰς ἔλαβε πληγὰς, κινούμενος ἐκ τῆς ἐπιθυμίας, πρὸ πάντων εὐχαριστήσεως καταστάσεως αὐτῷ μονομανίας, νὰ φονεῦῃ ἰδιοχείρως ἐχθρούς καὶ νὰ κομίζῃ κεφαλὴν ἢ κεφαλὰς αὐτῶν εἰς τὴν πόλιν καὶ τὰς ἐπιδεικνύῃ πρὸς τοὺς συντρόφους του καὶ πρὸ πάντων πρὸς τοὺς ὄπλαρχηγούς, διὰ ν' ἀκούσῃ ἀπὸ τοῦ στόματος αὐτῶν μίαν εὐφημον λέξιν.

»Αὐτὸς λοιπὸν ὁ Γουρνάρας προσελθὼν καὶ παρεμβὰς αὐτοβούλως εἰς τὰς ἐξακολουθοῦσας συζητήσεις μεταξὺ τῶν ἀδυνάτων αὐτῶν μελῶν καὶ τῶν συγγενῶν καὶ οἰκείων, δὲν ἐδίστασε νὰ ἐκφρασθῇ μετὰ μεγάλης κυνικότητος καὶ ἀδιαφορίας καὶ νὰ εἴπῃ: «Ἐγὼ τοὺς παίρνω στὸ λαιμὸ μου ὅλους αὐτούς, φθάνει νὰ μοῦ δώσητε τὴν ἄδειαν καὶ τοὺς ξεμπερδεύω μὴ χάρᾳ καὶ ἔτσι γλυτώνουν ἀπὸ τὰ βάσανα ποὺ θὰ τραβήξουν ἀπὸ τοὺς Τούρκους.»

»Ἡ τοιαύτη ἀπάνθρωπος καὶ βδελυρὰ πρότασις τοῦ Γουρνάρα, μετὰ φρίκης καὶ ἀποστροφῆς ἠκούσθη ὑπὸ πάντων καὶ ἐπετιμήθη ἡ θρασύτης του αὐτὴ καταλλήλως, ἀλλ' οὗτος καγγάσας διὰ τῶν συνήθων καὶ ἀποτροπαίων μορφασμῶν του ἀπήντησε ζωντῶς καὶ ἀποτόμως: «Κακὰ τὰ ἐπήρατε, ὅτι ἐγὼ θὰ τοὺς ἐσκότωνα ὅλους αὐτούς ἕνα ἕνα μὲ τὰ χέρια μου, θὰ τοὺς ἐτελείωνα ὅλους μαζί καὶ χωρὶς νὰ τὸ καταλάβουν μὲ ἕνα βαρέλι μπαρούτι.»

»Ἡ ἀπάντησις αὐτὴ τοῦ Γουρνάρα, ἢ καθ' ἑαυτὴν ἀπαισία καὶ φρικώδης, ἐμπεσοῦσα εἰς τὰς γενναίας ψυχὰς τῶν ἀδυνάτων ἐκείνων κατὰ τὸ σῶμα μετεβλήθη εἰς τὴν εὐγενεστέραν τῶν ἀποφάσεων, ἠτις μετ' ὀλίγον ἐκτελεσθεῖσα ὑπ' αὐτῶν τῶν ἰδίων ἔμελλε νὰ κινήσῃ τὸ θάμβος καὶ τὴν ἐκπληξιν σύμπαντος τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου καὶ νὰ ἐξυμνηθῇ ὑπὸ τῶν ποιητῶν καὶ νὰ διαιωνισθῇ ὑπὸ τῆς ἱστορίας».

Στὸν Γουρνάρα χρεώνει τὴν τρομακτικὴ πρόταση καὶ ὁ Αντωνίου Αντωνιάδης στὸ «ιστορικὸν ἔπος» του *Μεσολογγιάς* (ραψωδία ΙΘ', στ. 93-156), ἡ ὁποία πρωτοεκδόθηκε τὸ 1876, στα πενήντα χρόνια τῆς Εξόδου.⁷ Ὁ πολυγραφότατος δραματογράφος ἀξιοποιεῖ καὶ ἐδῶ ὅσα ἀκούσε ἀπὸ τὸ στόμα αὐτοπτῶν καὶ αὐτηκῶν μαρτύρων, δηλαδὴ τῶν κατοίκων του Μεσολογγίου, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, που εἶχαν ἐπιζήσει στὶς πολιορκίες καὶ τὴν Ἐξοδο, με τοὺς ὁποίους καὶ συναντήθηκε ἀρκετὲς φορές.

«Ἐγείρει' ὁ θρασὺς Γουρνάρας», λοιπὸν, «καὶ συστρέφων / τοὺς δυσειδεῖς τοῦ οφθαλμοῦ ἀγρίως εἰς τὰς κόγχας», καταθέτει τὴν «στυγεράν ἰδέαν του»: να σφαιγιαστούν ὅλοι ὅσοι ἀδυνατοῦν να κρατήσουν ὄπλο καὶ να πολεμήσουν, δηλαδὴ «τα τέκνα κι αἱ γυναῖκες μας». Ὑπόσχεται μάλιστα πὼς ἀν κάποιος σκότωνε τὴν «προσφιλεστάτην ἀδελφὴν του», τὴ μόνη ἀπὸ τὶς πέντε που του εἶχε ἀπομείνει, αὐτὸς θὰ μακέλευε «τὰς λοιπὰς γυναῖκας».

«Φρίκη τὸν λαὸν κατέλαβε μεγάλη», ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ γῆ ἐφρίξε, σημάδι

Ἡ Ἐξοδος τοῦ Μεσολογγίου (λεπτομέρεια), πίνακας τοῦ Θεόδωρου Βρυζάκη. Ἐθνικὴ Πινακοθήκη τῆς Ἑλλάδας – Μουσεῖο Ἀλεξάνδρου Σούτζου.

ἕνας αἰφνίδιος «μέγας σεισμός». Παρεμβαίνει τότε ὁ Ἰωσήφ Ρωγῶν

*συνετῶς προτρέπων να μὴ γίνουν
οἱ τῆς πατρίδος ἥρωες φονεῖς καὶ αἰμοβόροι.
Ἀγρίως δε το δυσειδὲς μορφάσας πρόσωπόν του,
κατησχυμμένος ἐφύγεν ὁ προπετὴς Γουρνάρας,
κι ἀνεκουφίσθη τοῦ λαοῦ ὀλίγον ἡ καρδιά.*

Ἡ ἀναφορά τοῦ Αντωνιάδου στὸ «μιαρὸν πράγμα» που «επρόφερ' ὁ Γουρνάρας» δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο ἡ *Μεσολογγιάς* διασταυρῶνεται με τὴν *Ἱστορία τοῦ Μεσολογγίου*. Να υπήρξε ἀραγε ὁ Νικόλαος Μακρὴς τοῦ Δημητρίου, γιος ἐνὸς ἀπὸ τοὺς επικεφαλῆς τῆς μεσολογγίτικης Φρουρᾶς, ἕνας ἀπὸ τοὺς πληροφορητὲς τοῦ Αντωνίου Αντωνιάδου;

Παντελὴς Μπουκάλας

¹ Ἡ ντάπια αὐτὴ, που ὁ Μιχαὴλ Κοκκίνης τῆς εἶχε δώσει τὸ ὄνομα τοῦ Γουλιέλμου τῆς Οράγγης, ἀποκαλοῦνταν Λουνέττα ἐπειδὴ ἔμοιαζε με μισοφέγγαρο (*luna* εἶναι ἡ Σελήνη στα ἰταλικά).

² Νικόλαος Αθ. Κολόμβας, ἀντιστράτηγος ε.α., *Μεσολόγγι (1821-1829), Οἱ ἀθάνατοι πρόμαχοι*, Ἐκδοτικὴ Ἄλφα, Σειρὰ «Μεσολόγγι», Ἀθήνα 1998, σ. 100.

³ Βλ. Ἀρτέμιος Ν. Μίχος, *Απομνημονεύματα τῆς δευτέρας πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου (1825-1826) καὶ τινες ἄλλαι σημειώσεις εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μεγάλου ἀγῶνος ἀναγόμεναι*, εἰσαγωγὴς - ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια - σχόλια Μαρία Εὐθυμίου, Βαγγέλης Σαρᾶφης, σ. 19.

⁴ *Ἀλέστα*: σβέλτα, γρήγορα ἀλλὰ καὶ «ἔσο ἔτοιμος».

⁵ Νικόλαος Μακρὴς, *Ἱστορία τοῦ Μεσολογγίου*, στὸ *Απομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ 21*, ἀρ. 19, ἐπιμέλεια Ἐμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, Ἐκδοτικὸς Οἶκος Γ. Τσουκαλά καὶ Υἱοῦ «Βιβλιοθήκη», Ἀθήνα 1957, σ. 43.

⁶ Νικολάου Κ. Κασομούλη, ἀγωνιστοῦ τοῦ Εικοσιένα, Μακεδόνας, *Ενθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς Ἐπανάστασεως τῶν Ἑλλήνων 1821-1833. Προτάσσεται ἱστορία τοῦ ἀρματολισμοῦ*, εἰσαγωγὴ καὶ σημειώσεις ὑπὸ Γιάννη Βλαχογιάννη, τόμ. Β', Ἀρχεὶα τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, Ἀθήνα 1940, σημ. 3, σ. 108-109.

⁷ Βλ. τὴν Ἀντωνίου Ι. Αντωνιάδου, *Μεσολογγιάς, ἔπος ἱστορικόν*, νέα ἐκδοσις, πίνακες Χρήστος Μπυκόρος, ἐπιμέλεια Παντελὴς Μπουκάλας, Ὀλκός, Ἀθήνα 2026, σ. 226-228.

Ο μηχανικός Μιχαήλ Κοκκίνης και η οχύρωση του τείχους του Μεσολογγίου (1823-1826)

Πρόλογος

Ο Μιχαήλ Κοκκίνης υπήρξε μία από τις πλέον ενδιαφέρουσες αλλά λιγότερο προβεβλημένες μορφές της Ελληνικής Επανάστασης. Χιώτης στην καταγωγή, με σπουδές μηχανικού πιθανότατα στη Γαλλία, έφερε στο Μεσολόγγι όχι μόνο πατριωτικό ενθουσιασμό αλλά και πολύτιμη τεχνική γνώση. Η συμβολή του στην οχύρωση και την υπεράσπιση της πόλης κατά τη δεύτερη πολιορκία της υπήρξε καθοριστική.

Η άφιξη του Κοκκίνης στο Μεσολόγγι και η ανάληψη του έργου (Φεβρουάριος – Μάρτιος 1823).

Τον Φεβρουάριο του 1823 ο Κοκκίνης έφτασε στο Μεσολόγγι μέσω της Ιταλίας ύστερα από ένα περιπετειώδες ταξίδι στο οποίο λίγο έλλειψε να χαθεί μαζί με άλλους 71 Έλληνες επιβάτες. Με την έλευσή του στην πόλη, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος του ανέθεσε την εκπόνηση μελέτης και τη διεύθυνση κατασκευής οχυρωματικών έργων περιμετρικά του Μεσολογγίου. Η κατασκευή του έργου άρχισε στις 7 Μαρτίου 1823, με τη στήριξη του Μαυροκορδάτου αλλά και υπό εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες: έλλειψη οικοδομικών υλικών, περιορισμένη χρηματοδότηση και συνεχείς δυσχέρειες και προσκόμματα που ανέκυπταν.¹ Ο Κοκκίνης δεν περιορίστηκε στον σχεδιασμό, αλλά παρακολουθούσε καθημερινά την πρόοδο των εργασιών, ορίζοντας αυστηρούς κανόνες για τις μεταφορές, την εργασία και την επιτήρηση του χώρου. Καθόρισε αυστηρά τα ωράρια εργασίας και τις βάρδιες των εργατών, τα διαλείμματα για φαγητό και ξεκούραση, καθώς και τις πληρωμές τους. Ο Κοκκίνης εμπέδωσε την πειθαρχία στο προσωπικό, απομακρύνοντας αμέσως από το έργο οποιονδήποτε εργατή δημιουργούσε πρόβλημα ή απειθούσε στις διαταγές.

Αλλά ο Κοκκίνης δεν περιορίστηκε στο τεχνικό κομμάτι ανέγερσης του τείχους. Με το παράδειγμά του, τον ενθουσιασμό και την αυστηρότητά του κινητοποίησε τους Μεσολογγίτες και τους στράτευσε στην κατασκευή του “ιερού έργου του Έθνους”. Ο λαός του Μεσολογγίου ανεξαρτήτως ηλικίας, φύλου και οικονομικής τάξης εργάστηκε ολόψυχα μέρα-νύχτα επί επτά μήνες για να κατασκευάσει την επταγωνική προς την ξηρά οχυρωματική γραμμή. Ακόμη και σε θρησκευτικές γιορτές έβλεπε κανείς τους Μεσολογγίτες να μην γυρνούν στην αγορά φορώντας τα καλά τους ρούχα, αλλά στη σειρά να κουβαλούν πέτρες για το τείχος.²

Η δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου, η έξοδος και ο ηρωικός θάνατος του Κοκκίνη.

Όταν επιτέλους ολοκληρώθηκε το έργο, το αποτέλεσμα ήταν τόσο άρτιο για τα δεδομένα της πόλης και της οθωμανοκρατίας,³ ώστε όλοι οι ξένοι που το επισκέφθηκαν (όπως ο Άγγλος ναύαρχος Hamilton), έμειναν εκστατικοί. Το νέο τείχος πρόσφερε ικανοποίηση και τόνωσε το αίσθημα ασφάλειας των κατοίκων του Μεσολογγίου, ενώ και ο ίδιος ο Κοκκίνης πεπεισμένος για την αντοχή του τείχους, μετέφερε την οικογένειά του από την Τεργέστη και την εγκατέστησε στο Μεσολόγγι.⁴

Κατά τη διάρκεια της πολύμηνης δεύτερης πολιορκίας του Μεσολογγίου, ο Κοκκίνης ήταν ανάμεσα στους βασικούς ηγέτες της άμυνας της πόλης, καθοδηγώντας τις επισκευές των ρηγμάτων που προκαλούνταν από το τουρκικό και αιγυπτιακό πυροβολικό.⁵ Καθημερινά επινοούσε νέους αυτοσχέδιους τρόπους βελτίωσης του τείχους και αποτελεσματικότερης άμυνας του Μεσολογγίου, καθώς οι Τούρκοι του Κιουταχί με τη βοήθεια υπονομοποιών προσπαθούσαν συνεχώς να σκάψουν κάτω από τα τείχη και να τα ανατινάξουν.

Στις 21 Ιουλίου 1825 οι Τούρκοι εξαπέλυσαν την κύρια επίθεση καταφέροντας να κυριεύσουν τον προμαχώνα του Φραγκλίνου, αλλά αντιμετωπίστηκαν επιτυχώς στη δεύτερη πρόχειρη οχυρωματική γραμμή που είχε προνοήσει να κατασκευάσει ο Κοκκίνης. Η κατάσταση είχε καταστεί πλέον πολύ επικίνδυνη, ο Κοκκίνης βρέθηκε σε απορία και τελικά πρότεινε ως μόνη λύση την αντεπίθεση της φρουράς για την ανακατάληψη της βασικής γραμμής άμυνας.⁶ Η ελληνική αφινδιαστική νυχτερινή αντεπίθεση τρεις μέρες αργότερα προκάλεσε σοβαρές απώλειες στους Τούρκους αναγκάζοντάς τους να αναστείλουν τις επιθέσεις τους και να υποχωρήσουν. Ο Κοκκίνης έσπευσε να ονομάσει την περιοχή γύρω από τον προμαχώνα του Φραγκλίνου, Πλατεία Νίκης, ώστε να ενισχύσει το φρόνημα των πολιορκημένων για την ανακατάληψη του χαμένου εδάφους.

Η υποχώρηση του Κιουταχί και η προσωρινή επισκευή του τείχους.

Μετά την πρώτη υποχώρηση του Κιουταχί στις γύρω περιοχές από όπου συνεχώς κανονιοβολούσε ανεπιτυχώς το Μεσολόγγι, και πριν την έλευση του Ιμπραήμ, ο Κοκκίνης είχε την ευκαιρία να εξετάσει τα τείχη από έξω. Μετά την κρίσιμη αυτή επιθεώρηση υπέβαλε λεπτομερή αναφορά στη διοίκηση Δυτικής Ελλάδας στις 6 Οκτωβρίου 1825, όπου κατέγραφε όλες τις ζημιές που είχαν υποστεί τα τείχη. Στην ίδια αναφορά ο Κοκκίνης ενημέρωνε τη Διοίκηση ότι οι Τούρκοι είχαν βομβαρδίσει τα τείχη με περίπου 10.000 βλήματα ανά μήνα, προκαλώντας σημαντικές ζημιές στους εξωτερικούς προμαχώνες σε σημείο αυτοί να καταστούν βατοί από την εχθρική πλευρά, καθώς η κλίση του εδάφους μειώθηκε κάτω από τις 45 μοίρες.

Τελείωνε την αναφορά του με ικεσίες να του διατεθούν οι απαραίτητοι πόροι και υλικά ώστε να επισκευάσει το τείχος όσο το δυνατόν ταχύτερα. Η δραματική έκκληση του Κοκκίνη προς τη Διοίκηση έπιασε τόπο και οι εργασίες μερικής αποκατάστασης ξεκίνησαν αμέσως από τεχνίτες και εργάτες υπό την καθοδήγησή του. Το τείχος αποκαταστάθηκε σε πολλά σημεία του και ήταν πλέον έτοιμο πριν την έλευση του Ιμπραήμ, αλλά οι επισκευές ήταν πρόχειρες λόγω της έλλειψης χρόνου και χρημάτων.⁷

Η δεύτερη φάση της πολιορκίας και η ηρωική έξοδος.

Μετά την έλευση του Ιμπραήμ που αποκάλεσε το τείχος του Μεσολογγίου *απλό φράχτη που θα κατακτούσε εντός 15 ημερών*,⁸ η πολιορκία του Μεσολογγίου έγινε στενότερη και προκάλεσε πολύ μεγαλύτερες φθορές στο τείχος της πόλης, καθώς οι κανονιοβολισμοί αυξήθηκαν σε 2.000 ανά ημέρα. Οι Αιγύπτιοι διέθεταν ικανό αριθμό Γάλλων μηχανικών, οι οποίοι εργάστηκαν μεθοδικά καθοδηγώντας σκαπανείς για τη δημιουργία υπονομεύσεων στα τείχη, προκαλώντας την ανατίναξη σημαντικών τους τμημάτων. Οι ζημιές κατά τη δεύτερη φάση της πολιορκίας ήταν τόσο εκτεταμένες, ώστε ο Κοκκίνης διέταξε την κατεδάφιση περίπου 500 σπιτιών για την εξασφάλιση υλικών επισκευής. Ακόμη κι έτσι, όμως, τα υλικά δεν επαρκούσαν, με αποτέλεσμα σε αρκετά σημεία να καταφύγει μόνο σε πρόχειρες επιχωματώσεις.

Κατά το τελευταίο τρίμηνο της πολιορκίας, παρά τις τεράστιες φθορές που είχε υποστεί το τείχος, άντεξε και έμεινε ατόπητο μέχρι την τελευταία στιγμή. Ακόμη και λίγες ημέρες πριν την έξοδο, οι πολιορκητές έκαναν δελεαστικές προτάσεις για παράδοση μόνο της πόλης, με αποχώρηση της φρουράς με τον οπλισμό της, καθώς παρά τις μεγάλες απώλειες αδυνατούσαν να αλώσουν το τείχος.⁹

Τελευταίο έργο του Κοκκίνη ήταν οι γέφυρες της Εξόδου της 10ης Απριλίου 1826, τις οποίες προετοίμασε με μεγάλη προσοχή, ώστε να αντέξουν το βάρος και το ταυτόχρονο πέρασμα τόσο μεγάλου πλήθους ανθρώπων. Όταν ολοκληρώθηκε η γεφύρωση της τάφρου, δόθηκε το σύνθημα για το άλμα προς τη ζωή ή τον θάνατο. Ο Κοκκίνης ακολούθησε τη φάλαγγα του Νότη Μπότσαρη μαζί με άλλους ελεύθερους πολιορκημένους του Μεσολογγίου και σκοτώθηκε κατά την ηρωική έξοδο, στις 10 Απριλίου 1826.¹⁰

Σύντομη αποτίμηση.

Ο Κοκκίνης δεν υπήρξε απλώς ο σχεδιαστής του τείχους του Μεσολογγίου, αλλά ο μηχανικός που συνέλαβε και υλοποίησε το όραμα ενός συνολικού αμυντικού έργου που θα αξιοποιούσε και τον τελευταίο διαθέσιμο πόρο. Ο Κοκκίνης επέβλεψε την κατασκευή του τείχους, το ενίσχυσε, το επισκεύασε καθ' όλη τη διάρκεια της δεύτερης πολιορκίας και το κράτησε λειτουργικό μέχρι την ύστατη ώρα. Γι' αυτό και η ιστορική μορφή του αξίζει να επανέλθει στο προσκήνιο όχι μόνο ως ηρωική, αλλά και ως απολύτως ουσιαστική για την ιστορία της άμυνας του Μεσολογγίου.

Η περίπτωση του Κοκκίνη δείχνει ότι η άμυνα του Μεσολογγίου δεν στηρίχθηκε μόνο στην αυτοθυσία της φρουράς και των κατοίκων της, αλλά και στην τεχνική γνώση, στην οργάνωση και στην πειθαρχία. Αυτή ακριβώς τη διάσταση της πολιορκίας φωτίζει η μορφή του Κοκκίνη με ιδιαίτερη καθαρότητα.

Τέλος, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι το τείχος που κατασκεύασε ο Μιχαήλ Κοκκίνης και οι Μεσολογγίτες παρά την τεράστια καταπόνηση που υπέστη, δεν έπεσε από έφοδο και έμεινε έως το τέλος λειτουργικό μέσα στις πλέον ακραίες συνθήκες πολιορκίας.

Ιωάννης Δασκαρόλης

¹ Πάνος Δ. Ντούλης Δ., *Ο μηχανικός Μιχαήλ. Π. Κοκκίνης και τα τείχη του Μεσολογγίου (Η συμβολή του εις την άμυνα της πόλεως (1823-1826))*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, Αθήνα 1976, σελ. 17.

² *Αιτωλική*, 16.7.1972. Ομιλία Παναγιώτη Ντούλη στον Ελληνικό Πολυτεχνικό Σύλλογο (5.5.1972).

³ Θεοδωρίδης, *Η πολιορκία του Μεσολογγίου*, στο Συλλογικό, *Η ιστορία των Ελλήνων*, τόμος 9, σελ. 485.

⁴ Διονύσιος Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τόμος 5, Μέλισσα, χ.χ., σελ. 192.

⁵ Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επαναστάσεως των Ελλήνων (1821-1833)*, τόμος Β', σελ. 107.

⁶ Σπυρομίλιος, *Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου 1825-1826*, Αθήνα 1926, σελ. 65.

⁷ Διονύσιος Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, (τόμος 5), σελ. 221-222.

⁸ Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής επαναστάσεως*, Τόμος Γ', σελ. 316-317.

⁹ Αρτέμιος Μίχος, *Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου (1825-1826)*, Αραβαντινός, Αθήνα 1883, σελ. 74.

¹⁰ Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής επαναστάσεως*, Τόμος Γ', σελ. 342.

Σωτήρης Σαράκης

Με τη σιωπή

Όπως είναι γνωστό, η Έξοδος των πολιορκημένων του Μεσολογγίου έγινε τη νύχτα 10 προς 11 Απριλίου (παλαιό Ημερολόγιο) του 1826. Στις 11 Απριλίου ήταν η Κυριακή των Βαΐων. Για τον λόγο αυτό, οι επετειακοί εορτασμοί για την Έξοδο κορυφώνονται στην Ιερά Πόλη κατά τη Κυριακή των Βαΐων, αφού το μεγαλειώδες εκείνο τόλμημα επιχειρήθηκε τη νύχτα, πριν από την εορτή. Έχουμε δηλαδή, στην περίπτωση της Εξόδου, μια «κινητή εορτή», η απλή ημερομηνία υποχώρησε μπροστά στο μεγαλείο –και τη λαμπρότητα!– «των Βαγιών».

Λοιπόν, το 1960 είχαμε την Κυριακή των Βαΐων στις 10 Απριλίου. Δεν γνωρίζω τα σχετικά με τις εορταστικές εκδηλώσεις που πραγματοποιούνταν τα χρόνια εκείνα στο Μεσολόγγι για την επέτειο, θεωρώ όμως πολύ πιθανό η σύμπτωση αυτή να συνέβαλε στη λαμπρότητα με την οποία γιορτάστηκε εκείνη τη χρονιά.

Τώρα, βέβαια, όλα αυτά (τα του εορτασμού της επέτειου) καθόλου δεν ενδιέφεραν έναν εντεκάχρονο μαθητή της Ε' Δημοτικού, έστω και κάτοικο Αιτωλοακαρνανίας. Η πρωτεύουσα του Νομού μας (λαμβάνοντας υπόψη δρόμους και μέσα μεταφοράς της εποχής) έπεφτε πολύ μακριά, ταξίδια για παρακολούθηση εκδηλώσεων θεωρούνταν –και δυστυχώς ήταν– πολυτέλεια, και, το σημαντικότερο για τη συγκεκριμένη χρονιά, στην οικογένειά μου ζούσαμε υπό το ασήκωτο βάρος μεγάλου, πολύ μεγάλου και πολύ πρόσφατου πένθους: Μόλις έναν μήνα πριν είχαμε χάσει τον αδερφό μου τον Βασίλη στα είκοσι ένα του, θύμα τις οίδη ποιων εγκληματικών ιατρικών λαθών και παραλείψεων, ποιας, αδιανόητου βαθμού, ιατρικής ελαφρότητας, ανευθυνότητας, αδιαφορίας, εν τέλει αναισθησίας.

Πλησιάζοντας η Μεγάλη Εβδομάδα ο πατέρας βρισκόταν στο Αγρίνιο, ασχολούμενος με τις γραφειοκρατικές λεπτομέρειες της επικείμενης χειροτονίας του αδερφού μου του Κώστα (διάκου, εδώ και λίγον καιρό) σε ιερέα. Στα είκοσι πέντε του ο Κώστας γινόταν παπάς: για τους βαθιά θρησκευόμενους γονείς μου αυτό αποτελούσε μια μικρή σταγόνα βάλσαμο στον αγιάτρευτο πόνο τους. Η χειροτονία θα γινόταν στο Μεσολόγγι, έδρα της Ιεράς Μητροπόλεως Αιτωλίας και Ακαρνανίας. (Υπαγόμασταν στην –τότε– Μητρόπολη Ναυπακτίας και Ευρυτανίας, αλλά ο αδερφός μου, δεχόμενος υπόδειξη του πατέρα μας είχε, με βαριά καρδιά, «μεταγραφεί» στην Αιτωλία και Ακαρνανίας.) Θα πρέπει να ήταν το απόγευμα της Παρασκευής όταν κάποιος συγχωριανός, επιστρέφοντας από το Αγρίνιο, έφερε την παραγγελία: Αύριο να κατεβεί στο Αγρίνιο η Σταυρούλα, ο Κώστας χειροτονείται μεθαύριο. Η Σταυρούλα ήταν η σύζυγος του Κώστα, είχαμε αρχίσει κιόλας να την αποκαλούμε... «παπαδιά». Λίγη ώρα αργότερα, άκουσα τη Σταυρούλα να ρωτάει τη μάνα μου: «Να πάρω και το Σωτήρη μαζί μου;» και τη μάνα να απαντάει «Ναι, ναι».

Χάρηκα, όσο μπορούσα να χαρώ μέσα στη λύπη μου. Να ήτανε πριν, θα είχα πετάξει απ' τη χαρά μου. Η λαχτάρα μου να δω «καινούργιους τόπους», να δω τον κόσμο πέρα από το αραιοκατοικημένο χωριό μας και τα, όμοιά του, γειτονικά, δεν είχε όρια. Και, ως τότε, είχα πάει ίσαμε δυο-τρεις φορές στο Αγρίνιο, ήξερα επομένως πώς είναι μια πόλη, κι αυτό ήταν όλο. Τώρα, θα 'βλεπα το Μεσολόγγι με όλα όσα ήξερα γι' αυτό, θα 'βλεπα τη θάλασσα, θα..., θα..., θα...

*

Έτσι λοιπόν ανήμερα των Βαγιών βρέθηκα πρωί πρωί στην Ιερά Πόλη. Λίγα, πολύ λίγα είναι που συγκρατεί η μνήμη, εξίμισι δεκαετίες από τότε. Παραβρέθηκα στη χειροτονία του Κώστα, στον Άγιο Σπυρίδωνα, θαύμασα μέσα κι έξω τον ναό, παρακολούθησα την τελετή, φώναξα κι εγώ μαζί με όλο το εκκλησίασμα το «Άξιος!» (και, παρεμπιπτόντως, όπως έχει, χρόνια τώρα, περίτρανα αποδειχτεί, ξέραμε τι λέγαμε!). Είδα, πρώτη φορά, τη θάλασσα και απογοητεύτηκα. Λιμνοθάλασσα βλέπεις, δεν ήταν όπως την «ήξερα» από τον Καρκαβίτσα των *Νεοελληνικών αναγνωσμάτων* του Κώστα και του Βασίλη. Τέλος, παρακολούθησα τη λαμπρή τελετή για τον εορτασμό της Εξόδου. Πλήθος. Εντυπωσιακή πομπή, φανταχτερές στολές. Μουσική. Να, εκεί, μου δείχναν ο πατέρας μου και ο Γιώργος, ο σύζυγος της αδερφής μου. Εκεί μπροστά, εκείνος ο ψηλός είναι: ύψωνα, όσο μπορούσα το κορμί μου, εκείνος ο ψηλός, συνέχιζαν, τον είδες; Ναι, απαντούσα ψευδόμενος, τον είδα (τον Διάδοχο).

**

Λίγα, αλλά σταθερά. Επίμονα και σταθερά. Κι έρχονται, ακόμα τώρα, στιγμές που πιάνω εκείνο το εντεκάχρονο παιδί να συνεχίζει την κουβέντα του με τον πατέρα, έχοντας ίσως στο μεταξύ ενσωματώσει και πτυχές του μετέπειτα εαυτού μου:

– Ναι, μου άρεσε. Αλλά, πολύ θα το 'θελα να μείνουμε μια-δυο μέρες ακόμα. Όσπου να φύγει όλος αυτός ο κόσμος. Αλήθεια, χρειάζονται οι ήρωες τόσο μαζεμένο κόσμο; Και τόση φασαρία; Ξέρεις, δεν είδα τον Διάδοχο. Ή, μπορεί και να τον είδα μα δεν ξεχώρισα ποιος ήταν, που είναι σαν να μην τον είδα. Καθόλου δεν πειράζει, θα τον δω άλλη φορά. Κι άλλωστε, καταλαβαίνεις, μου λέγατε «ο ψηλός» κι ο νους μου πήγαινε, μαζί με τον δικό σας, στον Βασίλη.

Μου άρεσε, πολύ μου άρεσε εκείνη η μουσική που παίζανε βαδίζοντας αργά κι ανάμεσα ακούγονταν τα τύμπανα. Όμως, αν μείνουμε μια-δυο μέρες θα έρθουν και οι ώρες της Σιωπής. Δεν ξέρω, αλλά κάτι μου λέει πως τότε θα νιώσουμε τους ήρωες κοντά μας. Οι ντόπιοι θα μας δείξουν τα κατατόπια, ως πού απλώνονταν η πόλη, και θα βαδίσουμε παντού. Βήμα το βήμα θα βαδίσουμε τον Κήπο. Ωρες θα περιπλανηθούμε αργά πλάι στη θάλασσα, να δούμε και τη γύρω εξοχή. Κι αν πάρει το μάτι σου μια γαλάζια πεταλούδα να μου το πεις, θα σου εξηγήσω.

Ναι, το 'χω καταλάβει αυτό από καιρό: Με τη σιωπή εκείνοι οι άνθρωποι δε θα 'ναι μακριά. Ο Κίτσος Τζαβέλας, ο Ραζηκότσικας, ο Νότης Μπότσαρης, ο Ιάκωβος Μάγερ, ο Χρήστος Καψάλης, άλλοι λίγο παλιότερα, ο Μάρκος, ο Βύρωνας, τόσοι και τόσοι, γνωστοί μα και ανώνυμοι, ανάμεσά τους σίγουρα, και θα βρεθεί κοντά μας, κι ο δικός μας άνθρωπος που μου 'χετε ιστορήσει, θα 'λεγα «άγνωστος, ανώνυμος» κι αυτός, αλλά πώς ανώνυμος με τέτοιο επώνυμο! Ο προσπαππούλης της μάνας Γιώργης Μπότσαρης. Θέλω να τον ρωτήσω για την υποδοχή του Βύωνα, για την κηδεία του Μάρκου που λέει το τραγούδι, και θέλω να μας πάει στις θέσεις όπου πολεμούσε κι ακόμα να μας πάει –μην το ξεχάσουμε– εκεί όπου βρισκόταν τότε που μασούσε τη σόλα απ' το τσαρούχι του για να ξεγελάσει την πείνα του.

παρασύρομαι, εύκολα παρασύρομαι, πάλι το παρατράβηξα και νιώθω τον πατέρα κουρασμένον, όμως θα τον καταφέρω, σίγουρα θα τον καταφέρω την επόμενη φορά να μείνουμε εκείνες τις μια-δυο ακόμα μέρες εκεί, στο Μεσολόγγι.

Τὸ πῦρ ἀναψεν πανταχόθεν

Ιωάννης Ιάκωβος

Το μελάνι από το τυπογραφείο του Στάνχοπ, αυτό το ίδιο που σαν Παλαμικό οίνο χειρίζεται ο Johann Jakob Meyer (ήταν μονάχα 28 χρονών) μου φαίνεται πως είναι εκείνο στο οποίο ο Σολωμός βουτάει την πένα του για να χαράξει τους «Ελεύθερους Πολιορκημένους». Κι έτσι έχουμε σχεδιάσματα, σπαράγματα, λέξεις - θραύσματα ελευθερίας και οδύνης. Σαν τα θαμμένα μεταλλικά στοιχεία των «Ελληνικών Χρονικών» λίγο πριν από την Έξοδο. «...αὐτὸς ἐστάθη εἰς τὸ πῦρ καὶ εἰς τὸν θάνατον, καὶ ἐματαίωσε τὴν ὀρμὴν τοῦ φοβερωτάτου ἐχθροῦ...».

*

Καὶ ὑπὲρ τοῦ καταξιοθῆναι ἡμᾶς τῆς ἀκροάσεως

Ο Νικόλαος Κασομούλης για την στιγμή την τρομερή:

“Τὸ πῦρ ἀναψεν πανταχόθεν, εἰς ὅλον τὸ στρατόπεδον. Φωνὲς ἐχθρῶν, κρότοι πυροβόλων, φωνὲς δουφεκιῶν – ἓνα μῆγμα ὅλον δὲν διεκρίνετο τίποτες. Μεθυσμένοι ὅλοι ἀπὸ μανίαν, καθένας ἐξ ἡμῶν κοίταζεν ἐμπρὸς νὰ διὰβῆ καὶ νὰ διασπᾷ τὰ ἐμπόδια. Ὅσοι εἶχανε ποδάρια, καὶ ἦσαν δυνατότεροι, ἐπηδοῦσαν τὸν αὐλακα, ὅσοι ἦτον ἀδύνατοι ἔμειναν ὀπίσω. Εἰς τὴν φωτιὰν αὐτὴν, ἕως νὰ φθάσομεν, ἐνθυμήθη τὴν Παναγίαν καὶ εἶπα, «Παναγία μου, φύλαξέ μας». Ἐνῶ ἡμεῖς ὀρμούσαμεν ἐκεῖ, ἀπὸ ὀπισθὲν μας τὰ βόλια ἐπιπτον ὡσὰν χάλαζα. Ὅλοι πλέον ὅσοι ἔφεραν βάρος τι, φλοκάτας ἢ τσάντας, τὸ ἐριζᾶν, καὶ γιόμισεν ἐκείνη ἢ πλαταΐα. Ἐμένα μὲ τράβηξεν ἓνας τὴν φλοκάταν τὴν ἄφησα, καὶ ἔμεινεν μὲ αὐτὴν μέσα. Αὐτοῦ μ' ἔπεσεν ἡ μία τσάντα μὲ τὰ ἐγγράφια μου, εἰς τὰ ὅποια εἶχα καὶ τὸ πρωτότυπον τοῦ σχεδίου, καὶ μ' ἔμεινεν ἐκείνη μόνον μὲ τὰ φουσέκια.

Εἰς τὸ αὐλάκι ἀναβαίνοντας ὁ Στορνάρης, κάποιος ἐπιάσθη ἀπὸ τὴν κάπαν του νὰ τὸν σύρει· αὐτός, ἀδύνατος ὢν, ἔπεσεν ἀνάσκελα, ἄρχισεν νὰ φωνάζει. Τὸν ἐσηκώσαμεν εὐθύς, καὶ ἡ ἄμπωσις ἀπὸ ὀπισθεν μᾶς σήκωσεν καὶ ἐμένα καὶ αὐτὸν εἰς τὸν ἀέραν, καὶ εὐρέθημεν εἰς τὸ ἐπίπεδον, ὅπου ὀρμήσαντες εἰς τὸ «πῦρ τάγματος» ἀπὸ τὸν προμαχῶναν τῆς ἀκρογιαλιᾶς, εἶδα τὸν ἀδελφόν μου Μῆτρον ὀρμούντα μὲ τὸ χέρι εἰς τὰ μάτια καὶ τὸ γαταγάνι, καὶ ἔκτοτε δὲν τὸν ματαεῖδα”.

“Καὶ ὕστερον πῶς νὰ μὴ μοσχοβολᾷ τὸ χῶμα;”.

Αντώνης Ν. Παπαβασιλείου

Ἡ πολιορκία καὶ ἡ ἥρωϊκὴ Ἔξοδος τῶν «πολιορκισμένων»

«Τὸ Μεσολόγγι
τάκουστὸν παντοῦ στὴν οἰκουμένην
θὰ ψάλω, καὶ τὴν
σιδηρὰν ψυχὴν θὰ εἰκονίσω,
τῶν ἐκ τῆς πείνης
μελανῶν τοῦ ἔθνους ὀπλοφόρων».
Αντώνιος Ἰω. Αντωνιάδης, *Μεσολογγιάς*, 1876

Ὁ λόγιος δραματογράφος, ποιητὴς καὶ ἐκ τῶν εὐεργετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Αντώνιος Ἰω. Αντωνιάδης (Πειραιᾶς 1836- Ἀθήνα 1905), συγγράφει καὶ ἐκδίδει στὰ 1876, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐπέτειο τῶν πενήντα (50) ἐτῶν ἀπὸ

Αντώνιος Ἰω. Αντωνιάδης
(1836- 1905).

τῶν καὶ «πολιορκισμένων» κατὰ τὸν Δ. Σολωμό. Ὁ Πειραιώτης συγγραφέας, μὲ ἀπώτερη ἐκ πατρὸς καταγωγὴ ἀπὸ τὴν Κρήτη, τονίζει, στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου του, τὸ μέγεθος καὶ τὴ σημασία τῆς θυσίας τῶν «Ἐλευθέρων πολιορκημένων», τῶν ἐγκλειστῶν στὸ μικρὸ αὐτὸ «Ἀλωνάκι» ἐλευθερίας, τὴν ἥρωϊκὴν ἱερὴ Πόλη-σύμβολο τοῦ Ἀγῶνα τῆς Παλιγγενεσίας. Στὸ εἰσαγωγικὸ τῆς ἐκδοσης μεταξὺ ἄλλων σημειώνει ὁ ποιητὴς:

«Εἰς μίαν γωνίαν τῆς ἀκατασχέτως πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν τῆς Εὐρώπης πολιτισμὸν τεινύσης πατρίδος ἡμῶν, ὑπάρχει πόλις ἐλώδης, πλήρης εἰσέτι διατηροῦσα τῆς μεγάλης Ἐπαναστάσεως τὸ φρόνημα. Γέροντες ἐνταῦθα, μόλις ἀπὸ τῶν ὀδόντων τοῦ χρόνου τὸ τραχὺ περισώσαντες δέρμα, διηγοῦνται μετὰ δικαίας ὑπερηφανείας, πῶς οἱ Μεσολογγῖται πυροβοληταὶ ἐσάρωνον τοὺς βαρβάρους μὲ βόμβας ἢ ἐναγκαλιζόμενοι τὸν ἀνθρωποκτόνον σίδηρον, ἔθετον πῦρ εἰς ὑπνόμους καὶ ἀνεπήδων μετὰ τῶν ἀλλοφύλων εἰς τὸν ἀέρα· πῶς αἱ βολαὶ τοῦ Μακρῆ οὐδὲν βόμβον ἀπετέλουν εἰς τὰς παχείας τῶν βαρβάρων κρυπτόμεναι σάρκας· καὶ πῶς οἱ περὶ τὸν Τζαβέλλαν Σουλιῶται, ἐρύθραινον τὰ ἥρεμα τῆς λιμνοθαλάσσης κύματα, ἐξορμῶντες ἐκ τῆς Κλεισόβης μὲ γυμνὴν τὴν ῥομφαίαν. Γυναῖκες δ' ἀλλαχόθι πολιορκητρῆες, ὑπὸ τῶν θλίψεων τοῦ παρελθόντος μόλις δυνάμεναι νὰ κρατήσωσι τοὺς ὀδύρμους καὶ τὰ δάκρυα, δεικνύουσαι τὰ ἀλμυρὰ τῆς γῆς χόρτα, μὲ τὰ ὅποια ἔτρεφον τοὺς παῖδας, καὶ μεγαλοφρονοῦσαι καταπληκτικὴν τῶ ὄντι μεγαλοφροσύνην, ὀδηγοῦσι τὸν περιηγητὴν πρὸς τὰς θέσεις, ἔνθα τὸ ξηρὸν αἷμα δὲν ἠδυνήθησαν εἰσέτι νὰ ἐξαλείψωσιν ἀπὸ τῆς γῆς οἱ ὄμβροι.

Τὰς προφορικὰς ταύτας παραδόσεις

προτιθέμενος νὰ μεταδώσω εἰς τὸ ἔθνος ἡμῶν, καθ' ἣν ἐποχὴν βίος ὑλικὸς κατακλύζει τὴν νεαρὰν ἡμῶν κοινωνίαν, συνέταξα τὴν *ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΑΔΑ*, ἔπος ἱστορικόν, στρεφόμενον μάλιστα περὶ τὴν τελευταίαν πολιορκίαν καὶ ἔξοδον τῶν σιρηροψύχων μαχητῶν.

Εὐτυχῆς δὲ θέλω λογισθῆ ἂν ἀκριβῶς κατάρθωσα νὰ περιγράψω τὰ δεινὰ πάθη καὶ μεγάλα φρονήματα τῶν ἀγίων τούτων τῆς Πατρίδος μαρτύρων· καθότι καὶ μόνη τῆς γιγαντιαίας ἐκείνης πάλης ἢ πιστὴ ἀπεικόνισις ἐξισοῦται πρὸς πᾶν ὄ,τι ποιητικὸν καὶ ἰδεῶδες ἢ ἀνθρωπίνη διάνοια ἐφαντάσθη (Ἐν ἔτει 1876)».

Στὴ ραψωδία 23 περιγράφει μὲ παραστατικὸ ἔμμετρο λόγο τὴν νύχτα τῆς «Ἐξόδου». Τονίζει τὴ συμβολὴ τῶν γυναικῶν στὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου ἀλλὰ καὶ στὴν ἥρωϊκὴ «Ἔξοδο», τὴν αὐτοθυσιαστικὴν πράξη τοῦ Χρήστου Καψάλη, καθὼς καὶ τὴν παρουσία μαχητῶν Ἀγραφιῶτων στὸ Μεσολόγγι:

«Ἦλθε δ' ἡ νύξ, καὶ ὁ Κότσικας διέταξε τὰ πλήθη διόλου νὰ μὴν κινηθοῦν, ἕως σημεῖον δώση κανόνιον δύο φορὰς τὴν σφαιρὰν ἀκοντίσαν, ὅποταν οἱ πυρσοὶ φανοῦν εἰς τὴν μονὴν πλησίον. Εἰς μέρη τρία δ' ἄπασα ἢ πόλις διηρέθη. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον, τοῦ Μακρῆ τοὺς ἐκλεκτοὺς ὀπλίτας προπύργιον αὐτοῦ λαβῶν, ἐσκόπει νὰ διέλθῃ τοῦ Κιουταχῆ τὸ στράτευμα, τὸ κείμενον βορείως. Ἡ γέφυρα δ' αὐτοῦ ἐγγὺς ὑπῆρχε τῆς Λουνέττας, παρὰ τὴν πύλην τὴν κτιστὴν, τὴν βλέπουσαν πρὸς ἄρκτον.

Ὁ Κότσικας δὲ πρὸς αὐτὸ τὸ μέρος παρετάχθη, λαβῶν τοὺς πυροβολιστὰς μεθ' ἑαυτοῦ, τὸν Κόρπαν, τὸν Τσιριγώτην καὶ λοιποὺς σιδηροψύχους ἄνδρας· ὡσαύτως τῆς Βασιλικῆς ὁ ἀδελφός, καὶ πάντες οἱ εὐγενεῖς φιλέλληνες, φοροῦντες τὴν στολὴν τῶν· καὶ ὁ ἀκουστὸς μηχανικὸς τῆς πόλεως Κοκκίνης, ἱπεύων εἰς τὸν ἵππον του, τὸν προσφιλεῖ Σουλτάνον· διότι δὲν ἠθέλησαν διόλου οἱ ὀπλίται τρεῖς ἵππους νὰ φονεύσωσι, γινώσκοντες ὅποση ἀδυναμίαν ἔτρεφον οἱ ἀρχηγοὶ πρὸς τούτους τὸν τοῦ Μακρῆ, τοῦ Βαλτινοῦ καὶ τοῦτον, τοῦ Κοκκίνη. Καὶ ὁ Σουλτάνης ἦλθ' ἐδῶ, τοῦ Ξηρομέρου κλέφτης, ὁ Ἰσκος ὁ γιγάντιος καὶ ὁ ἀκουσμένος Βέρης. Ἐδῶ κ' αἱ τολμηρότερα ἐτάχθησαν γυναῖκες· ἢ χίρα Ἀσημάκαινα Τασσοῦλα τοῦ Σκαρλάτου, πάντα τὰ ὄπλα τῶν ἀνδρῶν καὶ τὴν στολὴν φοροῦσα· ἢ Χαῖδω ἢ Σουλιώτισσα, ἢ μὲ τὰς πέτρας μόνον ὡς εἴκοσι φονεύσασα ὀπλίτας Μουσουλμάνους· καὶ ἢ Γαλαξειδιώτισσα Βασίλω, ἢν ἐκάλουν οἱ ἄνδρες ἀρχηγῶν αὐτῶν· τοσοῦτον εἶχεν θάρρος. Ἐν μέσῳ δ' ὄλων μ' ἐκπληξιν καὶ σέβας παρετήρουν οἱ ἄνδρες τὴνπερίφημον διὰ τὸ κάλλος νέαν Ἀλτάνην, τώρα σύζυγον τοῦ Μάγερ, μετὰ πόσης πλησίον τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς προῆγεν εὐτολμίας.

Τὸ μέρος δὲ τὸ δεύτερον ὁ Κίτσος ὁ Τζαβέλλας νὰ προασπίσῃ ἔμελλεν, ὁ ἦρωες τῆς Κλεισόβης. Ἡ γέφυρα δ' αὐτοῦ ἐγγὺς τοῦ προμαχῶνος ἦτο τοῦ φέροντος ἐπάνωμον ἐκ τοῦ Μονταλαβέρτου· κ' οἱ ἄριστοι συνήχθησαν αὐτόθι σωματάρχαι, κ' οἱ πάντων τολμηρότατοι ὀπλαρχηγοὶ τοῦ ἔθνους· Ἐνταῦθα ἦλθ' ὁ Θεσσαλὸς Στουρνάρας καὶ ὁ Σαδήμας, ὁ Γιώργης τῆς Μηλιάς πολλοὺς ἐπάγων Ἀγραφιῶτας, ὁ Γιώτης Σωτηρόπουλος καὶ ὁμοῦ ὁ Χατζηπέτρος· ὁ Σπυρομήλιος, ἀρχηγὸς τῶν ὄπλων τῆς Χειμάρρας, ὁ ἀκουστὸς Βλαχόπουλος καὶ ὁ εὐγενὴς Ἀρτέμις. Τοῦ Ἰβραῖμη δ' ἔμελλον αὐτοὶ νὰ διασχίσουν τὸ στράτευμα, συνάμα δὲ βοήθειαν νὰ δίδουν, ἔαν αἱ ἄλλαι πτέρυγες εἶχον τυχὸν ἀνάγκην, ὡς ἔχοντες τὴν κεντρικὴν τῶν ἄλλων δύο θέσιν».

Στὴν τελευταία, 24^η ραψωδία, δραματουροῦνται ποιητικὰ τὰ μετὰ τὴν «Ἔξοδο» τῶν ἀγωνιστῶν ἀπὸ τὴν πόλη τοῦ Μεσολογγίου:

«Μὲ τόσον αἷμα ἔβρεξεν τῆς Ρούμελης τὸ χῶμα τῆς πόλεως τῶν Αἰτωλῶν οἱ ἔνδοξοι ὀπλίται! Καὶ τώρα, Μεσολόγγι μου, εἰσέτι καὶ τὴν ὥραν, καθ' ἣν ἐκπνέεις, τὴν κοινὴν δὲν λησμονεῖς Πατρίδα, δι' ἣν πικρὰ ποτήρια τοσαῦτα ἔχεις πῖει· ἀλλ' ἐτοιμάζεσαι λαμπρὸν νὰ τῆ προσφέρῃς στέμμα, ἔνθα στιλπνοὶ ἀδάμαντες καὶ μαργαρίται εἶναι τὰ φονευμένα τέκνα σου, τῶν οἰκῶν σου ἢ τέφρα.

Ὅτ' αἴφνης ἢ ταρτάρειος φωνὴ «ὀπίσω, ὀπίσω» ἠκούσθη θόρυβος δεινὸς τοὺς Ἕλληνας κατέσχε· κ' οἱ μὲν αὐτῶν τὴν ταραχὴν κρατοῦντες τῆς ψυχῆς τῶν διόλου τὴν πρὸς τὰ ἐμπρὸς δὲν ἔπαυσαν πορείαν· πλην τοὺς εἰσέτι μένοντας ἐντὸς τοῦ τείχους μέγας εἰς τὴν ἀπαίσον φωνὴν καταλαμβάνει τρόμος· δεινὴν δὲ παρενόησιν ἢ ἐκπληξιν ἐπάγει· νομίζουν πῶς ἀδύνατον νὰ προχωρήσουν εἶναι, καὶ οἱ στρατηγοὶ προστάττουσι νὰ στρέψωσιν ὀπίσω. [...]

Ὅσαῦτως δ' ὀχυρόνεται ὁμοῦ πολλαὶ γυναῖκες· πλην καὶ πολλαὶ κραυγάζουσαι, καὶ μάλιστα παρθένοι. «στὴν θάλασσαν, στὴν θάλασσα» καὶ τρέχουσιν μὲ βίαν νὰ πέσουν ὡς παράφρονες εἰς τὴν πλησίον λίμνην, εἰς τὴν φιλόστοργον αὐτῆς ἐλπίζουσαι ἀγκάλην νὰ σώσουν τὴν τιμὴν αὐτῶν. Πλὴν φεῦ! καὶ αὐτὴ δὲν εἶναι κυρία πλέον ἑαυτῆς· τὴν ἔχουσι ζωσμένην ἀπανταχόθεν τῶν ἐχθρῶν τὰ πλοῖα, κ' ἐπὶ λέμβων ἀδιαλείπτως φοβεροὶ προσπλέουσι Νιγρίται, ἀπὸ τῆς κόμης τὰς δειλὰς νάρπασωσι παρθέτους, εἰς τοῦ βυθοῦ τὸν βόρβορον συχνὰ ὀλισθαινούσας. Κραυγῶν δ' οἰκτρῶν καὶ οἰμωγῶν ἢ θάλασσα πληροῦται».

Γιὰ τὴν ἥρωϊκὴν πράξη τῆς ἀνατίναξης τῆς πυριτιδαποθήκης ἀπὸ τὸν Καψάλη καταθέτει:

«Νῦν δ' ὁ Καψάλης ἐννοεῖ ὅτι δὲν ἤθελ' εὖρη μᾶλλον κατάλληλον στιγμὴν τὴν θρυαλίδα νάψη καὶ «μνήσθητί μου Κύριε!» ἐπιβοῶν ἀνάπτει μεγάλην φλόγα, ἐμφυσῶν μὲ τὸ ἀσθενὲς του στόμα. Εὐθὺς δὲ λάμψις καὶ καπνὸς πληροὶ τὴν ἀποθήκην, καὶ κρότος ἔπειτα φρικτὸς ἀγγέλλει ποῖαν εἶχε φοβερωτάτην ἔκρηξιν ἢ θρυαλίς ποιήσει. [...]

Οἱ δ' εἰς τὸ ὄρος Ἕλληνες ἀκούσαντες τὸν κρότον, κ' ἰδόντες τὸν πολὺν καπνόν, νοοῦσι τὰ συμβάντα, κ' ἐπιβόουν· «ἡ μνήμη σου Καψάλη αἰώνια» κ' οἱ ἀδελφοὶ μας οἱ λοιποὶ, τοὺς ὀφθαλμοὺς σφογγίζουσι, λέγουσι εὐχὰς καὶ τοῦ σταυροῦ ποιοῦσι τὸ σημεῖον.

Χιλίους ἔστειλε λοιπὸν βαρβάρους εἰς τὸν Ἄδην, τοὺς τραυματίας καὶ ἀσθενεῖς συνθάψας ὁ Καψάλης καὶ ἀγνώριστον κατήνησε τὸ Μεσολόγγι τώρα· τῶν οἰκῶν δὲ τὰ μελανὰ ἐρείπια ἐπλήρουν μαῦρα ὅσα γυνὰ σαρκῶν καὶ μέλη κεκομμένα·

[...] Τὸ ἔθνος σύμπαν εἰς αὐτὰ τῶν Αἰτωλῶν τὰ πάθη ἐδάκρυσε, κ' ἐπένησε πᾶς Ἕλληνα ὡς ἂν εἶχεν αὐτόθι συγγενὴ στενὸν προῶρως ἀπολέσει».

Στὴ συνέχεια τῆς 24^{ης} Ραψωδίας περιγράφει στιχουργικὰ τὰ μετὰ τὴν Ἔξοδο καὶ τὴν ἀναγγελία στὸ Ναύπλιο τῆς ἀλώσεως τῆς Ἱερᾶς Πόλεως τοῦ Μεσολογγίου. Μάλιστα, καταθέτει ἕνα στιχουργικὸ ἰντερμέδιο ὅπου, ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης ὑμνεῖ τὴν ἥρωϊκὴν ἄμυνα τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ Μεσολογγίου, προσπαθώντας μὲ τὸν λόγο του νὰ τονώσει τὸ ἠθικὸ καὶ τὸ φρόνημα τῶν ἐν Ναυπλίῳ Ἑλλήνων:

«Τὸ ἔθνος σύμπαν εἰς αὐτὰ τῶν Αἰτωλῶν τὰ πάθη ἐδάκρυσε, κ' ἐπένησε πᾶς Ἕλληνα ὡς ἂν εἶχεν αὐτόθι συγγενὴ στενὸν προῶρως ἀπολέσει. Ὅποτε δὲ μὲ μέλαιναν στολὴ εἶς ταχυδρόμος

Η πολιορκία και η ήρωϊκή Έξοδος τῶν «πολιορκισμένων»

ἐκόμισε τὴν εἶδησιν πρὸς τὴν ἐν τῷ Ναυπλίῳ ἐδρεῦσαν συνέλευσιν, ἡμίσειαν περίπου σιωπηλοὶ παρέμειναν οἱ βουλευφόροι ὡραν ἄργα ἠγέρθ' ὁ γηραιὸς Κολοκοτρώνης κ' εἶπε: «Τί μένετε σιωπηλοί, ὦ βουλευταὶ τοῦ ἔθνους; Τὸ Μεσολόγγ' ἂν ἔπεσεν, ἡ δόξα του θὰ μὲν αἰώνιος, κὶ ἀθάνατοι θὰ εἶναι οἱ πεσόντες, ὡς μάρτυρες τῆς πίστεως ἡμῶν καὶ τῆς πατρίδος· Ἡ τέφρα του ἡ μ' αἵματα τῶν χριστιανῶν βρεγμένη θὰ συγκινήσει τῶν λαῶν τὴν συμπαθῆ καρδίαν καὶ τῶν ψυχρῶν διπλωματῶν τὸν οἶκτον θὰ ἐγείρη. Καὶ ἄλλως δὲ τὸ ἔθνος μας οὐδόλως ἀπωλέσθη. Εἰσέτι μένουν ἄρκετοὶ γενναῖοι ὄπλοφόροι δυνάμενοι πρὸς τοὺς στρατοὺς νάντιαχθοῦν τῶν Τούρκων· εἰσέτι περισώζονται Σουλιῶται ξακουσμένοι καὶ ἴπταται ὁ ἀετὸς τοῦ Πίνδου Καραϊσκος, τὴν Ῥούμελην δυνάμενος ἐκ νέου νὰ ἐγείρη· εἰσέτι τὸ πυρπολικὸν ὑπάρχει τοῦ Κανάρη, καὶ ὁ Μιαούλης ναυαρχεῖ τοῦ στόλου τῶν Ὑδραίων. Ἀνδρίζεσθε· τοὺς βασιλεῖς τοῦ κόσμου θέλει κάμψη ἢ ἀκατάβλητος ἡμῶν ἐπιμονὴ κ' ἀνδρεία. Ἀνδρίζεσθε προσήγγισε τὸ τέλος τῶν δεινῶν μας'».

Τὸ ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Αντ. Ἰω. Αντωνιάδη ἀναδεικνύει, προβάλλει –ἀναφέροντας καὶ τὴ *Μεσολογγιάδα* του–, καὶ ὁ Καρπενησιώτης λόγιος καὶ δημοσιογράφος Ζαχαρίας Παπαντωνίου (Καρπενήσι 1877- Ἀθήνα 1940), σὲ νεκρολογία του γιὰ τὸν ποιητὴ, μὲ τίτλο «Ἀντωνιάδης», δημοσιευμένη στὴν ἐφημ. *Σκρίπ* τῶν Ἀθηνῶν στὶς 3^{ης} Μαρτίου 1905, τὴν ἐπομένη τοῦ θανάτου του. Σημειώνει, μεταξὺ ἄλλων, ὁ Παπαντωνίου:

«Ἀπέθανε χθὲς ὁ Α. Ἀντωνιάδης, ὁ γυμνασιάρχης, ὁ δραματογράφος, ὁ ποικιολογός. Καταβυθισμὸς ἐντὸς τοῦ ὠκεανοῦ τῆς μελάνης, τὸν ὁποῖον ὁ γίγας αὐτὸς τῆς εὐκολίας τοῦ γράφειν ἔχυσεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, θὰ ἐχρηιάζετο ἴσως διὰ ν' ἀνασυρθοῦν στίχοι καὶ γραμμαί, αἱ ὁποῖαι ἄλλοτε εἶχον συγκινήσει ἀνθρώπους. [...] Ἡ *Κρητικὴ* του ἐδιαβάσθη καὶ ἡ *Μεσολογγιάς* του ἐπίσης. Εἶχεν ἀκαταμάχητον τὸν πόθον τοῦ ἐκτεταμένου διὰ τὰ θέματα τῆς νέας Ἑλλάδος· τὰ ἠσθάνετο ὡς ἱστορίαν, καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον τὰ ἐδραματοποιεῖ ἢ τὰ ἱλιαδοποιεῖ, τὰ ὠθεῖ ἀκόμη μακρύτερα εἰς τοὺς αἰῶνας».

Θεῖα καὶ ἀνθρωπίνη μέριμνα θέλησε, λίγες ἡμέρες μετὰ τὴν γραφὴν τοῦ παρόντος ἄρθρου γιὰ τὸ σχετικὸ μὲ τὴν «Ἐξοδο τοῦ Μεσολογγίου» ἀφιέρωμα τῆς ἐφημ. *Χρονικὰ Δυτικῆς Μακεδονίας* (τῶν Γρεβενῶν), νὰ ἔχουμε μία τέταρτη, μετὰ ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ 1876, 1879 καὶ 1900 – τὴν ὀριστικὴ μᾶλλον, πῶς ὄχι ἄλλωστε;– ἐκδοσὴ τῆς *Μεσολογγιάδος* τοῦ Ἀντωνίου Ἰω. Ἀντωνιάδη. Ἡ ἐκδοσὴ (ἐκδόσεις Ὀλκός, Μάρτιος 2026) συνοδεύεται μὲ εἰσαγωγὴν στὸ ἔργο καὶ τὸν συνθέτην τοῦ ἀπὸ τὸν συγγραφέα Παντελὴ Μπουκάλα, ὁ ὁποῖος καὶ ἐπιμελεῖται τὴν ἐκδοσὴν· οἱ δὲ εἰκόνες ποὺ συνοδεύουν τὸ ἔργο εἶναι τοῦ δόκιμου ζωγράφου Χρήστου Μποκόρου: ἀμφότεροι Αἰτωλοακαρνανεὶς στὴν καταγωγή.

Τέλος, στοὺς συνδρομητὲς τῆς πρώτης ἐκδόσεως, αὐτῆς τοῦ 1876, ἀναφέρεται καὶ ὁ Δυτικομακεδόνας, ὁ Κοζανίτης μὲ ἀπώτερη καταγωγή ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ Ἄγραφα, Ζήσης Ἀγραφιῶτης (1856-1936) παιδαγωγός, ἰδρυτὴς τοῦ σχολείου «Λύκειον Ζήση Ἀγραφιῶτου», τὸ γνωστὸ καὶ ὡς «Λύκειον ὁ Πλάτων», ἐν Πειραιεῖ· μὲ μεγάλη παιδευτικὴ δράση καὶ ἔργο στὴν ἱστορικὴ πόλιν τοῦ Πειραιῶς, στὸ λεγόμενον Πόρτο Λεόνε, τὴ γενέτειρα τοῦ Ἀντωνίου Ἰω. Ἀντωνιάδου, ποιητοῦ τοῦ ἔπους τῆς *Μεσολογγιάδος*.

Κωνσταντῖνος Σπ. Τσιώλης

Χίλιες λέξεις γιὰ τὸ Μεσολόγγι

Ἔχουν γραφτεῖ χιλιάδες χιλιάδων λέξεις γιὰ τὸ Μεσολόγγι. Κάποιες ἀπὸ αὐτὲς πολὺτιμες, ὅσο καὶ ἡ ἱστορία του. Καὶ ὄχι μόνον στὴ γλώσσα μας. Γιατί εἶναι παγκόσμιος ὁ ἦχος του κὶ ἡ λάμψη του. Κὶ ἀκόμα ἀντέχει. Δεν εἶναι λίγο. *Ἰδοῦ, σεισμὸς καὶ βροντισμὸς, κὶ ἐβάστωναν ἀκόμα*. Ἐφτασαν στὸ ὄριο τῶν ὀρίων τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου ἐκεῖνοι οἱ Μεσολογγίτες, ἄνδρες, γυναῖκες, γέροι, παιδιά, ἕνα χρόνον κλεισμένοι στὸ ἀλωνάκι. *«αμίμητοι δια τὴν καρτερίαν, αμίμητοι δια τὴν ἀφοβίαν, αμίμητοι δια τὴν κακοπάθειαν καὶ κόπους, αμίμητοι δια τὴν ὁμόνοιαν τῶν τότες, δὲν ἤξευρεν με τι νὰ τοὺς παρομοιάσει κανένας. Ἡμποροῦσες νὰ τοὺς παρομοιάσεις με τὰ πλέον ἀγρία ζῶα»*–τὰ πλέον τρομερά καὶ σκληρά, τὴν ὥραν τοῦ πολέμου με τοὺς ἐχθρούς– καὶ ἀγγέλους ἀναμεταξὺ τῶν». Κὶ ἀν δυσκολεῖται νὰ βρεῖ λέξεις ἐκεῖνος ποὺ ἦταν μέσα κὶ ἐξῆσε τὴ φωτιά κὶ ὅλους τοὺς δαίμονες τοῦ πολέμου ἢ ὁ μέγας ποιητὴς ποὺ ἐσπεῖρε στίχους σε χάσκοντα κενὰ σιώπης, ποὺ νὰ ἔβρει τις λέξεις ὁ φτωχὸς γραφιάς με τὸ κομμάτι.

Ἀς πιάσω μόνον στιγμὲς, στιγμούλες σαν λήψεις σε βίντεο σήμερα στὰ φορητὰ τηλέφωνα. Που φέγγουν στὸ σκοτάδι τῆς ἱστορίας σαν φωτίττες ἀνθρώπινης ὑπόστασης καὶ θεῖας λάμψης. Κὶ ἀνεμελιάς καὶ χιούμορ καὶ θλίψης καὶ τραγωδίας. Ὅλα ἀνάκατα σαν τὰ χῶματα ποὺ σήκωναν στὸν αἶρα οἱ βόμβες ἀπ' τὰ κανόνια τοῦ Βεζίρη καὶ τὸν Ἀγάδων. *«Παύοντας ὁ δραστήριος πόλεμος, ἐδιηγεῖτο ὁ καθεὶς τὰ παράξενα τῆς συμπλοκῆς· ἄλλος ἐδῶ γελοῦσεν, ἄλλος ἐκεῖ· ἄλλος λαλοῦσεν (ἐπαίξε φλογέρα), ἄλλος τραγουδοῦσεν, ἄλλος χόρευεν, καὶ ἐπειδὴ οἱ Τούρκοι ἦτον τόσον πλησίον καὶ τὰ ἀκούγον [ἡ εὐθυμία τῶν] τοὺς ἐσκήρυνεν, καὶ λύσιαζαν περισσότερο, ἀπὸ τὴν μανίαν τῶν»*. Ὁ Κοζανίτης Νικόλαος Κασομούλης, συγκοινωνός κὶ αὐτὸς στὴν κακοπάθειαν τῆς πολιορκίας καὶ στὴν ἀφοβίαν τῆς Ἐξόδου μας ἔχει ἀφήσει μιαν ἀφήγησιν ποὺ μοιάζει σαν ἀπὸ ἄλλο κόσμον, μακρινὸ μας καὶ κοντινὸ σανάμα, ομοιάζοντας στὰ παιδιά τῆς γειτονίας ποὺ τσιρίζουν πέρα παίζοντας μπάλα: *«Ὁ πόλεμος εἶχεν καταντήσει εἰς τὴν ἀκοὴν ὡσάν μουσικὴ, καὶ τόσον εἶναι ἀληθινόν, ὥστε ἀν κανένα μεσημέρι ἀπὸ τὴν ζέστην ἔπαυαν τὰ δύο μέρη, ἦτο τὸ παν εἰς ἀθυμίαν»*. Ἀύγουστος μῆνας ἦταν τότε. *«Μία βόμβα, ἀπὸ τες μικρές, ἔπεσεν πλησίον ἐνὸς στρατιώτου, Γιάχου παρονομαζομένου, ἐνὸς ἐστούμπιζεν τὴν σκορδαλιάν, καὶ ἐκαίγεν τὸ φυτίλι. Αὐτὸς στομπίζοντας, χωρὶς νὰ ἀφήσει τὴν σκορδαλιάν, τὴν βρίζει καὶ τὴν κτυπά με τὸ ποδᾶρι, με ὅλην τὴν ἀδιαφορίαν. Κυλῖεται ἡ βόμβα, σκάζει, δὲν παθαίνει τίποτε οὐ Γιάχος, ἀλλὰ ξεκαρδίζεται ἀπὸ τὰ γέλια ὀνομάζοντάς τὴν πουτάναν»*.

Ὁ πόλεμος παραφυλάει σαν ληστής ν' ἀρπάξει τῆς ζωῆς τὰ πολυτίμητα, *«ἀλλὰ σαν κείνο τὸ πουλί, ὅταν ἡ ζέστη τοῦ καλοκαιριοῦ βάζει φωτιά στὴ φύση, ποὺ βρίσκει τὴν εὐτυχία του στὴ δροσερὴ σκιά καὶ τὴν καλωσορίζει με τὴν λιανὴ ψυχὴν του καὶ με μιὰ φευγαλέα τρίλια, ἔτσι κὶ ἐγὼ, ἀπὸ τὴν ἀντάρα τῶν ἐχθρῶν ποὺ με κυκλώνουν πάνοπλοι με ἰαχὲς θριάμβου, βρίσκομαι σ' ἕναν τόπον ποὺ ὅλοι οἱ θρόνοι τῆς γῆς μαζεῦθηκαν»*. Μοιάζει με λόγια τῆς Παράκλησης αὐτὴ ἡ ἰταλικὴ σημείωσις τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ στὸ τρίτον τοῦ Σχεδίασμα τῶν *Ελευθέρων Πολιορκισμένων*. Ψάχνει κὶ αὐτὸς τις λέξεις τῆς λαλιάς μας νὰ πει ἐκεῖνο ποὺ εὐκόλα δὲν λέγεται, μα στέκει με τὸ μῦθον τοῦ κοντά μας καὶ μας σκιάζει, τώρα διακόσια χρόνια: *«Φιλοῦντες τὸ χῶμα, ἀποχαιρετούσαμεν με δάκρυα μίαν θέσιν, ἥτις μας ἐφαίνετο ὅτι ἦτον ὁ Παράδεισος»*.

Ὁ τόπος ὅπου παγκιάζει ἡ λιανὴ ψυχὴ τῆς Μεσολογγίτισσας ποὺ κατάφερε νὰ βγεῖ ἀντίπερα τὴ νύχτα τῆς Ἐξόδου εἶναι ἡ *ελευθερία* ποὺ τὴν τραγούδησε μοναδικὰ ὁ ποιητὴς σμίγοντας με τις χιλιάδες φωνὲς Ἀγωνιστῶν ποὺ βγαίνανε ἀπὸ τὸν μπουχὸ τοῦ πολέμου. *«Πνιγμένοι, ἀζιωματικοὶ καὶ στρατιῶται, εἰς τὸν καπνὸν καὶ εἰς τὸν κονιορτόν, εἰς τὸν ἰδρώτα, καὶ ἀπὸ τὴν πυρίτιδα ἀλειμμένοι τὸ πρόσωπον καὶ χεῖρας· με βραχνιασμένες φωνές (ἀπὸ τας πολλὰς φωνάς), μόλις ἐγνώριζες τὸν φίλον σου καὶ τὸν διέκρινες εἰς τὸν πόλεμον»*.

Τὸ Μεσολόγγι ὁ Παράδεισος; Ὁ τόπος τῆς υπέρτατης θυσίας καὶ τῆς μέχρι τέλους ἀντίστασης στὰ τυραννικὰ δόγματα. Ἀσβεστοκάμινο γιὰ νὰ ἔβγουν ὅλοι ἀντίπερα λευκοί. Καμμένοι στὴ φωτιά, λουσιμένοι στὸ αἷμα. Τὸ Μεσολόγγι καίγεται, ολοκαῦτωμα, τὴ ἀπριλιάτικη νύχτα τῆς Ἐξόδου. *«Ὅλη ἡ πεδιάς ἐβράζεν ἀπὸ τὴν φωτιά, ἔχουσεν τὴν πηγὴν τῆς ἀπὸ τὴν χώραν, ἡ λαμπάδα τοῦ Μισολογγίου διέδιδεν τὸ φῶς· ἐσκορπίζετο ἕως εἰς τὸ Βασιλάδι, Κλείσσοβαν καὶ εἰς ὅλην τὴν πεδιάδα, καὶ βαστούσεν ἕως εἰς ἡμᾶς. Ὁ παντοῦ δουφεκισμὸς ἐφαίνετο ὡσάν πλήθος κωλοφωτιῶν. Ἀπὸ τὸ Μισολόγγι ἀκούγετο ὁ βρασιμὸς τῶν φωνῶν γυναικῶν, δουφεκίων, πυριτοθηκῶν, ὑπονόμων – ἕνας συγκεχυμένος καὶ ἀπερίγραπτος τρομερὸς ἦχος. Φοῦρνος ἐφαίνετο ἀπὸ τὸ ἀκατάπαυστο πυρ»*. Πού νὰ ἔβρεις λέξεις γιὰ τέτοιες ὥρες. Ἀναμετριεῖται ὁ ἀνθρώπος με τὸ μῦθον του, ποὺ ὥρες ὥρες φτάνει τ' οὐρανοῦ. *«Καὶ βλέπω πέρα τὰ παιδιά καὶ τες ἀντρογυναῖκες / γύρω στὴ φλόγα π' ἀνάψαν καὶ θλιβερά τὴ θρέψαν / μ' ἀγαπημένα πράματα καὶ με σεμνὰ κρεβάτια, / ἀκίνητες, ἀστέναχτες, δίχως νὰ ρίξουν δάκρυ· / καὶ γιζ' ἡ σπῖθα τὰ μαλλιά καὶ τὰ λιωμένα ρούχα. / Γλήγορα, στάχτη, νὰ φανεῖς, οἱ φούχτες νὰ γιομίσουν»*.

Πῶς νὰ περικλείσεις αὐτὲς τις σπασμένες λέξεις, αὐτὲς τις βασανισμένες ψυχές, ποὺ τις βαλσάμωσε ὁ νόστος τῆς Ἀνάστασης ἀπ' τῶν Βαγιῶν τὴ μέρα; Που ἀλειφτήκανε τὴν φωτιά, τὸ αἷμα καὶ τὸ δάκρυ γιὰ νὰ μείνουν ἀπειραγες ἀπ' τὸν ἐχθρό; Κὶ εἶναι πάνοπλος ὁ ἐχθρὸς με τὸ κανόνι, τὸ ντουφέκι καὶ τὴν πείνα; Με τὴν μουτζούρα τῆς διχόνοιας ἀντάμα; Ἐκεῖνη ἡ ἀπόφασις νὰ βγούμε μέσα στὴν φωτιά, ν' ἀφήσουν πίσω τὸ ἔχει καὶ τὸ βίος τους καὶ τὴν γλυκεῖα πατρίδα, τοὺς ἔδωσε φτερά ἀρχαγγελικά, τοὺς ἔκανε οὐράνια μετέωρα, ἀγέραστα μνημεῖα τοῦ ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου νὰ βγεῖ ἀντίπερα ἀπὸ τὸ καῦμα τῆς ἱστορίας σε μιὰ σκιά δροσιάς ποὺ μπορεῖ κίολας νὰ τὴν ποτίσουν τὰ δάκρυα τοῦ μισμοῦ: *«“Σηκοθεῖτε!” μας λέγουν οἱ ἐλθόντες συνάδελφοί μας “ἐγκαρδιοθεῖτε ἀκόμη ὀλίγον ἕως νὰ πιάσομεν τὸν Ζυγόν, κὶ ὑστερον πηγαίνομεν σερβιανίζοντες”*. *Ὀύτως ἀρχίσαμεν καὶ ἐτραβούσαμεν ἀγάλη-γάλη, ἕως ὅτου ἐφθάσαμεν εἰς μίαν χούνην, ὅπου ἐκρῦφθη τὸ Μισολόγγι ἀπὸ τὰ μάτια μας»*. Ἀθέατο, ἀφατο Μεσολόγγι!

Τὰ παραθέματα εἶναι τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ, ἀπὸ τοὺς *Ελευθέρους πολιορκημένους*, ἐκδοσὴ: *Ποιήματα καὶ πεζά*, ἐπιμέλεια - εἰσαγωγὲς Στυλιανὸς Ἀλεξίου, ἐκδόσεις Στιγμὴ, Ἀθήνα 1994· καὶ τοῦ Νικολάου Κασομούλη, *Με τὸ σπαθὶ εἰς τὸ χέρι καὶ τὸ ντουφέκι, στὸ πολιορκημένο Μεσολόγγι*, Πανεπιστημιακὲς ἐκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021.

Κωνσταντῖνος Μπλάθρας
Δευτέρα τοῦ Πάσχα, 13 Απριλίου 2026

Κώστας Χατζηαντωνίου

«ΜΕ ΤΗΝ ΠΑΛΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΝΝΑ» Ο ΣΠΥΡΟΣ ΜΙΛΙΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ

Μεσολόγγι. Σύμβολο ανταπόκρισης του νέου ελληνισμού στον άχρονο τρόπο, που μια Πολιορκία και μια Έξοδος φανέρωσαν ξανά. Σ' εκείνον τον μέγα αγώνα που συναυρούσε τον θάνατο με την αθανασία, έδωσαν το παρών Έλληνες από κάθε τόπο κι ανάμεσά τους Χιμαριώτες. Τέκνα του αδούλωτου κάστρου της Ηπείρου που φύλαξε μέσα στη μακράιωνη τουρκοκρατία ανόθευτη την εθνική συνείδηση αλλά και την πολιτική του αυτονομία, με ολόθυμη πάντα τη συμμετοχή σε κάθε επαναστατική κίνηση. Αυτού του μαχητικού ήθους έκφραση ήταν και το γεγονός ότι πολλοί Χιμαριώτες έφευγαν για να καταταχθούν άλλοι στον στρατό της Βενε-

ετοίμαζε το σύγγραμμά του για τον Αγώνα και αργότερα αποκτήθηκε μαζί με όλη τη συλλογή Φιλήμονος από το Πανεπιστήμιο Αθηνών για να κατατεθεί στην Εθνική Βιβλιοθήκη, όπου το εντόπισε ο Βλαχογιάννης, για να το εκδώσει «εις τιμήν της εκατονταετηρίδος της εξόδου της ηρωικής φρουράς» το 1926, με χορηγία του Εμμανουήλ Μπενάκη.

Το σώμα του χρονικού αποτελείται από επτά τετράδια, εκ των οποίων έλειπε ένα μέρος του πρώτου, με το πρώτο κεφάλαιο (οι σελίδες 1-24), με συνέπεια να εκδοθεί το υπόλοιπο (οι σελίδες 25-207). Το μεγαλύτερο εκδοτικό πρόβλημα ήταν ότι το χειρόγραφο ήταν τελείως ανορθόγραφο λόγω της προβληματικής γνώσης της ελληνικής από τον συγγραφέα. Ο χειρισμός της λογίας γλώσσας ήταν εξ αναγνώσεως και ακοής, με δεξιότητα και ακρίβεια είναι αλήθεια, ειδικά όσον αφορά σε στρατιωτικούς όρους, αλλά και με συχνά σφάλματα, που συνήθιζε ο Σπυρομίλιος και τα οποία έδωσαν αργότερα αφορμή (όταν έφθασε σε ανώτατα αξιώματα), στο σατιρικό τετράστιχο «Σπύρο Μίλιο με το πέννα – Ζάχο Μίλιο με το πάλα [σπάθη], λευτερώσαν το Ελλάδα και το κάμανε Χιμάρα». Μια λελογισμένη «κάθαρση» ήταν απαραίτητη αλλά δεν είναι βέβαιο ότι «ο επιστήμων γλωσσολόγος και ο ιστορικός ουδέν εξ αυτής [της γλώσσας του Σπυρομίλιου] ηδύνατο να ωφεληθή». Η διάλεκτος της Χιμάρας είναι εξόχως ενδιαφέρουσα για ιστορικά/ γλωσσολογικά συμπεράσματα ανεξαρτήτως των γλωσσικών τριβόλων και του «ρύπου αλλοκότων σολοικισμών» που συνάντησε ο Βλαχογιάννης μελετώντας το χειρόγραφο. Παρά ταύτα, διατήρησε σε μεγάλο βαθμό τη σύνταξη και τη φθογγολογική ιδιορρυθμία. Σε κάθε περίπτωση παρέδωσε ένα χρονικό που θέλγει τόσο με την περιγραφή της πολιορκίας, όσο και με τις μεταπτώσεις που προκαλούν οι αναφορές στην πολιτική αθλιότητα της ατμόσφαιρας του Ναυπλίου, όπου βρέθηκε ο Σπυρομίλιος, ως μέλος εξαμελούς επιτροπής που έστειλαν οι πολιορκημένοι για να ζητήσουν από τη Διοίκηση «ήτις παρέσταινε το έθνος» ενίσχυση:

«Ημείς ηρχόμεθα από τον πόλεμον διά να ζητήσωμεν τον τρόπον τού να νικήσωμεν τον εχθρόν της πατρίδος, ολίγον φροντίζοντες διά τας εσωτερικάς φιλαρχίας, διότι δεν μας φαίνεται αυτός ο αρμόδιος καιρός τούτων, ενώ ο εχθρός επατείλει την ύπαρξίν μας. Διά τούτο βεβαιώνετο ο καθείς ότι ούτε Κωλεττισταί ήμεθα, ούτε Μαυροκορδατισταί, ούτε καμμίας άλλης φατρίας, ειμή Έλληνες πατριώται. Πλην, όταν το Έθνος ευρίσκεται εις κόμματα, η αδιαφορία δεν προξενεί καλόν, αλλά μάλιστα βλάβην· και ιδού πραγματικώς τι μετά ημέρας εσυνέβη· αφού πληροφορήθησαν τω όντι ότι δεν εμελετούσαμε να ενισχύσωμεν κανέν κόμμα, αδιαφόρεσαν όλα τα κόμματα απ' ημάς» (σ. 112).

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΞΟΔΟ

Ο Σπυρομίλιος θα ανασυγκροτήσει το διαλυμένο σώμα των Χιμαριωτών μετά την Έξοδο και θα πολεμήσει στη Δόμβραινα, στο Δίστομο και στην Αράχοβα, ενώ ως πεντακοσίαρχος του αναδιοργανωμένου από τον Καποδίστρια στρατού, συμμετέχει στις τελευταίες μάχες της Βοιωτίας. Παρέμεινε πιστός στον Κυβερνήτη και το 1833 συνελήφθη με άλλους αγωνιστές, ως φίλος του Κολοκοτρώνη και ύποπτος επί συνωμοσία. Φυλακίστηκε στην Ακροναυπλία για εννέα μήνες, επανήλθε όμως στο στράτευμα και αργότερα, στις 3 Σεπτεμβρίου 1843, ως διοικητής της Σχολής Ευελπίδων, θα έχει κομβικό ρόλο στην ιστορική Επανάσταση. Στη συνέχεια διατέλεσε αρχηγός Χωροφυλακής, πληρεξούσιος Θηβών και υπουργός Στρατιωτικών (1850-1853). Κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου σχεδιάζει επέμβαση στη Θεσσαλία και την Ήπειρο αλλά το 1854 φυλακίζεται και πάλι. Θα γίνει υπουργός Στρατιωτικών και πάλι, στην τελευταία κυβέρνηση του Όθωνος, υπό τον Γενναίο Κολοκοτρώνη και θα πασχίσει μάταια να πείσει τον Βαυαρό βασιλιά να σεβαστεί το Σύνταγμα και τη λαϊκή θέληση.

Μετά την Επανάσταση του 1862 και την αλλαγή δυναστείας, ο Σπυρομίλιος με τη μετριοπάθειά του θα συμβάλει στην αποκατάσταση της ενότητας οθωνιστών και επαναστατών. Θα επανεκλεγεί βουλευτής και θα αναλάβει πάλι υπουργός Στρατιωτικών ενώ το 1872 θα εκλεγεί πανηγυρικά Πρόεδρος της Βουλής. Το 1878, όταν ξεσπά νέα κρίση του ανατολικού ζητήματος και νέα επαναστατικά κινήματα, τον βρίσκουμε πρόεδρο της Επιτροπής Ηπειρωτών, με τα μάτια της ψυχής του πάντα ψηλά, στην πατρίδα του Χιμάρα, που σε κάθε ευκαιρία έπαιρνε φωτιά κι ανέμιζε στο αγέρι της Αδριατικής τις γαλανόλευκες, πληρώνοντας με αίμα τη μαγία των Τουρκαλβανών.

Θα πεθάνει στις 13 Δεκεμβρίου 1880. Τριάντα δύο χρόνια μετά, στις 5 Νοέμβρη 1912, ένας άλλος Σπυρομίλιος, εγγονός του αδελφού του Γιάννη, ο ταγματάρχης Σπύρος Σπυρομίλιος, έμπαινε ελευθερωτής στη Χιμάρα για μια πρόσκαιρη, αλίμονο, χαρά.

Διάφοροι πολιορκία του Μεσολογγίου -Πίνακας του Παναγιώτη Ζωγράφου με την καθοδήγηση του Μακρυγιάννη.

τιάς, άλλοι στο βασίλειο της Νεαπόλεως. Μεταξύ των τελευταίων κι ο Σπύρος Μίλιος, ο γνωστός Σπυρομίλιος, γιος του Μίλιου (Μιχάλη) και της Μαρίας Βάρφη, κόρης στρατιωτικού που και αυτός υπηρετούσε στη Νεάπολη.

Ο Σπύρος Μίλιος γεννήθηκε στη Χιμάρα τον Φλεβάρη του 1800. Έφηβος θα πάει στη Νεάπολη όπου έλαβε εγκύκλια ιταλική εκπαίδευση πριν αποφοιτήσει από την εκεί Στρατιωτική Σχολή. Το 1819 επιστρέφει στην πατρίδα του «διά να συντάξη την στρατιωτικήν γεωγραφίαν της Ηπείρου ως θέμα διαγωνισμού διά να καταταχθή αξιωματικός εις τον Ναπολιτανικόν στρατόν», όπως γράφει ο συναριστής του γένους Ι. Βλαχογιάννης (με πηγή τον λόγιο Βασίλειο Ζώτο-Μολοσσό). Ωστόσο κρατήθηκε από τον Αλή πασά και έμεινε στην Ήπειρο μέχρι το τέλος του πασά. Είχε ήδη ξεσπάσει η ελληνική επανάσταση που ξεσήκωσε αμέσως και τη Χιμάρα. Όμως η απομόνωση του χώρου δεν ευνοούσε τον τοπικό αγώνα. Οι Χιμαριώτες, νιώθοντας πως η τύχη του Γένους θα κρινόταν νότια, αποφάσισαν να αφήσουν την πατρίδα τους. Διακόσιοι άντρες συνάχτηκαν, εξέλεξαν αρχηγό τον Σπύρο Μίλιο και ξεκίνησαν για τη Ρούμελη.

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ

Οι Χιμαριώτες που «παρείχον την μάλλον πολεμοχαρή εμφάνισιν», όπως σημειώνει ο γιατρός του Βύρωνος Μίλλινγκεν, εγκαταστάθηκαν αρχικά στο στρατόπεδο του Λιγοβιτσίου. Ο Σπυρομίλιος εντυπωσιάσε ευθύς τον Μίλλινγκεν: «Ο νέος αυτός, στην οξύνοια και στην ορθή κρίση, προσέθετε και μετριοφροσύνη σπάνια. Ήταν γενναίος, αφιλοκερδής και κάθε φιλέλληνας που τον γνώρισε δεν μπορούσε παρά να πει: Εντυχής θα ήταν η Ελλάς αν είχε περισσότερους άνδρες σαν αυτόν». Ο Σπύρος, με τα αδέρφια του Νικόλαο (ο πρεσβύτερος αδελφός που φονεύθηκε κατά την Έξοδο) και Ζάχο, θα λάβει μέρος στο έπος της δεύτερης πολιορκίας Μεσολογγίου (1825-1826), το οποίο με θαυμαστή ακρίβεια και έξοχο ύφος θα καταγράψει, φωτίζοντας τα γεγονότα και τις ηρωικές πράξεις εντός της πόλεως αλλά και την αβελτηρία των ανάξιών πολιτικών. Το χειρόγραφο του Χρονικού που άφησε, περιήλθε μάλλον από τον ίδιο τον συγγραφέα στον Ιωάννη Φιλήμονα που